

ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ «ΜΕΤΑ ΤΟ 1968»

ΝΤΙΝΑ ΒΑΪΟΥ, ΜΑΡΙΑ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ

ΜΙΑ ΣΥΖΗΤΗΣΗ/ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΕΞΕΛΙΞΕΩΝ σε ένα επιστημονικό πεδίο για ένα διάστημα 30 χρόνων (ή των 20 επετειακών χρόνων των *Σύγχρονων Θεμάτων*) αποτελεί μια ενδιαφέρουσα πρόκληση. Είναι ένα διάστημα όπου η συγκριτική διάσταση των γεγονότων είναι ακόμα παρούσα και έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να καταγραφεί, αποδίδοντας το «κλίμα» της εποχής. Παράλληλα, είναι ένα διάστημα που μας προκαλεί να δούμε τις εξελίξεις κριτικά και να προσεγγίσουμε τη «μακρά» διάρκεια, τη συμβολή δηλαδή της επιστημονικής παραγωγής της περιόδου στις μακροπρόθεσμες και βαθύτερες ισορροπίες ή ανισορροπίες που χαρακτηρίζουν την εξέλιξη σε κάθε τομέα της πράξης και της θεωρίας. Θα λέγαμε δε ότι η στιγμή ωθεί σε μια τέτοια προσέγγιση. Και αυτό όχι μόνο σε αναφορά με την επίσημη κλεψύδρα του χρόνου («στην αυγή του 21ου αιώνα»), αλλά κυρίως διότι στο τελευταίο διάστημα μοιάζει να επιταχύνονται πορείες και καταστάσεις κοινωνικές, να «κλείνουν» κύκλοι και να ανοίγουν άλλοι, με άγνωστη προοπτική, ενεργοποιώντας τη διάθεση για μια προσπάθεια αποτίμησης του σημαντικού στο πεδίο της πόλης και της πολεοδομίας.

1. ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΜΙΑΣ ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗΣ ΑΝΑΔΡΟΜΗΣ

Η επιστήμη της ιστορίας μας προειδοποιεί για τις δυσκολίες του εγχειρήματος. Συχνά, ιδέες και πρακτικές που προβάλλονται και «φωνάζουν» δεν είναι και αυτές που καθοδηγούν την εξέλιξη, ενώ διάσπαρτα γεγονότα, που δεν συνιστούν παρά «σοποραδικές κηλίδες» για ένα διάστημα και δεν υποστηρίζονται από τον κυρίαρχο θεωρητικό λόγο, πυκνώνουν, ενεργοποιούν μεταλλαγές, διευρύνονται και χαρακτηρίζουν την πορεία των ιστορικών γεγονότων (Braudel 1992). Πότε και πώς εναλλακτικές διατυπώσεις ή μη κωδικοποιημένες πρακτικές καταλαμβάνουν την κεντρική επιστημονική σκηνή; Και, κυρίως, ποιες από τις αναλύσεις, θεωρίες, πρακτικές ανταποκρίνονται σε ένα άνοιγμα του πεδίου γόνιμο, που βοηθάει να εμβραθύνουμε τη γνώση μας για τον χώρο της πόλης και τη ζωή των ανθρώπων; Τα πιο πάνω ερωτήματα φαίνονται ακόμη πιο σύνθετα όταν συναρτηθούν με την επιστημονική συγκρότηση του πεδίου που μας ενδιαφέρει.

Με τον όρο «μελέτη της πόλης» (études urbaines, urban studies) αναφερόμαστε στη μελέτη της οργάνωσης και των μετασχηματισμών του αστικού χώρου σε συνάρτηση με τις (μεταλλασσόμενες) κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και οικειοποίησής του. Τα αντικείμενα στα οποία αναφέρεται, οι κλίμακες και βαθμοί εμβάθυνσης πρέπει να επιτρέπουν να αναδειχθεί η πολυπλοκότητα και συνθετότητα του τόπου (χώρου, ανθρώπων και πρακτικών), όπως προκύπτει μέσα από την ιστορία και τη συγκυρία¹. Η μελέτη της πόλης περιέχει επομένως και θεωρητικές διαστάσεις της αρχιτεκτονικής, της πολεοδομίας, της χωροταξίας, αλλά δεν περιορίζεται σ' αυτές. Τις συνθέτει με προσεγγίσεις που προέρχονται από την ιστορία και τις κοινωνικές επιστήμες, διευρύνοντας έτσι και εμπλουτίζοντας το επιστημονικό πεδίο.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό επιστημονικής συγκρότησης της μελέτης της πόλης είναι η πολυεπιστημονικότητα. Αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, γεωγράφοι, οικονομολόγοι, συγκοινωνιολόγοι και άλλοι μηχανικοί ή κοινωνικοί επιστήμονες υπεισέρχονται, περισσότερο ή λιγότερο καθοριστικά, στη συζήτηση για την πόλη, εξειδικεύοντας τα εργαλεία ή και υπερβαίνοντας συχνά τα όρια της πειθαρχίας τους. Ακόμη, βασικό χαρακτηριστικό είναι η έντονη –έως καταλυτική– παρουσία της συγκυρίας: Η πόλη, ως υλική οντότητα, αποτελεί ένα ευρύτατο πεδίο παραγωγής και αγοράς αγαθών, υπηρεσιών, εργασίας, που εξαρτάται από τον γενικότερο δυναμισμό της κοινωνίας. Συναρτάται έτσι με κατασκευές μεγάλης οικονομικής εμβέλειας που ανοίγουν σημαντικά πεδία τρέχουσας επιστημονικής απασχόλησης σε μελέτες και εφαρμογές.

Η ιστορική συγκυρία, μέσα από τους νόμους της αγοράς, αλλά και την πίεση των κοινωνικών αιτημάτων, αναδεικνύει τομείς και αντικείμενα, στα οποία προνομιακά αναπτύσσεται δραστηριότητα και υλοποιούνται κατασκευές και, επομένως, επικεντρώνεται η τρέχουσα επαγγελματική απασχόληση. Η συγκυρία επομένως τείνει να υπερκαθορίσει και τη θεωρητική παραγωγή. Σ' αυτό το επίπεδο οι σχέσεις των επιστημονικών πειθαρχιών στη διαμόρφωση εννοιών, υποθέσεων και μεθοδολογίας δεν είναι οριοθετημένες. Συγκυριακά αναδεικνύονται επιστημονικές περιοχές, θεωρητικές οπτικές και αντικείμενα, που καταλαμβάνουν το κέντρο της επιστημονικής συζήτησης και συγκροτούν τον κυρίαρχο λόγο για την πόλη.

Η αρχιτεκτονική, η πολεοδομία, η χωροταξία, που συνδέονται αμεσότερα με τις κατασκευές και την παραγωγή, ευνοούνται εδώ περισσότερο. Στο πλαίσιο τους ο λόγος για την πόλη κυριαρχείται από προσεγγίσεις τεχνικού χαρακτήρα, συχνά απλοποιητικές και δογματικές, που τείνουν να περιθωριοποιήσουν προσεγγίσεις άλλων επιστημονικών πειθαρχιών ή προσεγγίσεις πολύ πιο σύνθετες και, βέβαια, όσες φαίνονται αιρετικές ή ανατρεπτικές. Πρέπει όμως να επισημάνουμε ότι συχνά τέτοιες «περιφερειακές» ή και «περιθωριακές» ως προς τον κυρίαρχο λόγο προσεγγίσεις που, κατά περίπτωση, αφίστανται συνειδητά από τα συγκυριακά αιτήματα του επαγγέλματος, διευρύνουν γόνιμα το επιστημονικό πεδίο, τροφοδοτούν υπόγεια ρεύματα σκέψης και, τελικά, συμβάλλουν σημαντικά στον προβληματισμό για την πόλη σε «μακριά διάκρια».

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό του λόγου για την πόλη είναι ότι έχει μια «γεωγραφική» διάσταση. Διαφορετικές δηλαδή κοινωνικές συγκυρίες και ακαδημαϊκές παραδόσεις, διαφορετικό παρελθόν των αστικών κέντρων, μερικές φορές παράγοντες τυχαίοι, συμβάλλουν στη διαμόρφωση γεωγραφικά προσδιορισμένων οπτικών προσέγγισης στα ζητήματα της πόλης, που διαφέρουν ουσιαστικά σε υποθέσεις, βασικές θεωρητικές έννοιες, ιεραρχήσεις – ακόμη και μεταξύ ερευνητών και πανεπιστημίων της ίδιας επιστημονικής πειθαρχίας στην ευρύτερη ζώνη των χωρών του Κέντρου.

Η ελληνική επιστημονική παραγωγή είναι μέρος εκείνης που αναπτύσσεται στον διεθνή χώρο. Το ακαδημαϊκό πεδίο είναι ανοιχτό. Επιπλέον, οι εξειδικεύσεις περνάνε συχνά από σπουδές σε γνωστά πανεπιστήμια της Ευρώπης ή της Αμερικής, εμπλουτίζοντας τον εγχώριο προβληματισμό με τις διαφορετικές παραδόσεις τους. Έτσι, ο κυρίαρχος επιστημονικός λόγος, που διαμορφώνεται στα πανεπιστήμια αυτά, αποτελεί σχεδόν αυτόματα μέρος και συγχρόνως πλαίσιο του εγχώριου.

Βασικά δεδομένα, ωστόσο, κοινωνικών σχέσεων και παραγωγής στην Ελλάδα, διαμορφώνουν τον αστικό χώρο με τρόπους αρκετά διάφορους από εκείνους που κυριαρχούν στις αντίστοιχες χώρες του Κέντρου. Έτσι, ο κυρίαρχος θεωρητικός λόγος έρχεται συχνά σε διάσταση με τις πρακτικές, και η τρέχουσα επιστημονική δραστηριότητα δύσκολα βρίσκει το πλαίσιο της σ' αυτόν και η μελέτη της πόλης χαρακτηρίζεται από αντιφάσεις μεταξύ θεωρίας και πρακτικής, που, τελικά, αντανακλούν τη σημασία των τοπικών δεδομένων στο πλαίσιο των παγκοσμιοποιημένων μορφών κίνησης κεφαλαίου και οργάνωσης της παραγωγής. Θεωρούμε δε ότι όσες προσεγγίσεις στην Ελλάδα επικεντρώνονται στα τοπικά δεδομένα, για να τα εντάξουν σε μια γενικότερη κίνηση της θεωρίας για τα ζητήματα της πόλης που εκφεύγει από το κυρίαρχο ρεύμα, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον διότι συμβάλλουν στην κατανόηση της σύνθετης σχέσης χώρου/τόπου/κοινωνίας.

Μέσα σ' αυτό το σύνθετο πεδίο της μελέτης της πόλης, με το βάρος της συγκυρίας και τη γόνιμη αποστασιοποίηση άλλων θεωρητικών οπτικών, με τις προκλήσεις της «ελληνικής πραγματικότητας», με την πολυφωνία των διαφορετικών επιστημονικών πειθαρχιών και οπτικών, που έρχονται, με τις δικές τους χρονικότητες να ανταποκριθούν στη μεταβαλλόμενη κοινωνική συγκυρία, επιχειρούμε να εντοπίσουμε στη συνέχεια τις προσεγγί-

σεις που θεωρούμε ότι προχώρησαν τη γνώση και επηρέασαν την οπτική μας για την πόλη, εγγραφόμενες στην εσωτερική δυναμική που έχει η συγκρότηση του επιστημονικού πεδίου στη μακρά διάρκεια. Οι επιλογές μας επικεντρώνονται προνομιακά σε ό,τι μπορεί να ονομαστεί *κριτική σκέψη*: προσεγγίσεις δηλαδή που «αναζητούν την κρυμμένη δομή πίσω από τις εμπειρικές αποδείξεις της κοινής λογικής, διερευνούν τους όρους υπό τους οποίους η γνώση και η δράση μπορούν να προχωρήσουν και θέτουν σε αμφισβήτηση τη «φυσική» τάξη της κοινωνίας» (Torralon 1989: 626).

Στο χώρο των κοινωνικών επιστημών, η κριτική σκέψη κατά τη δεκαετία του 1970 εμπνέεται από το μαρξισμό. Ένα μαρξισμό πολύμορφο, που συνδυάζεται δημιουργικά με το ευρωκομμουνιστικό ρεύμα, αγκαλιάζεται από την ευρωπαϊκή Αριστερά και ανοίγει νέα πεδία αναζήτησης. Από τη δεκαετία του 1980 οι μαρξιστικές επιρροές υποχωρούν, παραμένει όμως ένας χώρος κριτικής προσέγγισης που, αν δεν επιδιώκει, όπως ο μαρξισμός, τη «ριζική ανατροπή» της κρατούσας τάξης πραγμάτων, δεν αποδέχεται πάντως την ύπαρξη μιας «φυσικής τάξης» και στρέφεται στη διερεύνηση των δυνατοτήτων κοινωνικής αλλαγής με στόχο τη διεύρυνση της ισότητας.

Η πόλη, και η χωρική διάσταση γενικότερα, εισάγεται για πρώτη φορά σε τέτοια έκταση ως βασική διάσταση της κοινωνικής και ιστορικής προσέγγισης στο πλαίσιο της κριτικής σκέψης και συγκροτεί ιδιαίτερα πεδία έρευνας². Αυτά προσπαθούμε να ανιχνεύσουμε στο άρθρο αυτό, διότι θεωρούμε ότι διευρύνουν συνολικά και επηρέασαν ανεξίτηλα τη μελέτη της πόλης, προσφέροντας, άμεσα ή έμμεσα, έννοιες και άξονες προσέγγισης σε κάθε άλλη θεώρηση.

Η σχέση των προσεγγίσεων αυτών με το λόγο των αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων για την πόλη είναι ενδεικτική όσον προαναφέρθηκαν και για τον κυρίαρχο λόγο. Μετά το 1968, ο λόγος των αρχιτεκτόνων γίνεται σε μεγάλο βαθμό «κριτικός». Η κριτική όμως αφορά βασικά στο Μοντέρνο Κίνημα που συγκροτεί τον κυρίαρχο λόγο της προηγούμενης τριακονταετίας. Οι πολιτικοί όροι που συναρτώνται με την οικοδόμηση της πόλης σύμφωνα με τις αρχές του Μοντέρνου Κινήματος, δηλαδή το κοινωνικό κράτος και οι συνιστώσες του, δεν φωτίζονται αρκετά μέσα στη συζήτηση αυτή. Η κριτική στο Μοντέρνο Κίνημα συχνά συγχέεται, και σπανιότερα αντιτίθεται, με τις πολιτικές διαστάσεις που εξορισμού αρθρώνουν την κριτική κοινωνική σκέψη. Υπηρετείται όμως έτσι το πέρασμα από το παράδειγμα σχεδιασμού του χώρου του Μοντέρνου Κινήματος σε μια πλειάδα τάσεων που, από τη δεκαετία 1990, σηματοδοτούνται από διάφορα επί μέρους ονόματα, όπως Αστικός Σχεδιασμός, Νέα Πολεοδομία, Κριτικός Τοπικισμός κ.λπ., τα οποία αντιστοιχούν σε τοπικές ανάγκες της επαγγελματικής πρακτικής (βλ. και Ellin 1996). Οι όροι με τους οποίους πραγματοποιείται αλλαγή παραδείγματος στο σχεδιασμό του χώρου δεν αποτελούν αντικείμενο διερεύνησης αυτού του άρθρου. Στο λόγο των αρχιτεκτόνων προσπαθούμε να επισημάνουμε κυρίως τα πεδία όπου οι θεωρήσεις τους διαλέγονται και συντίθενται με την κριτική κοινωνική σκέψη.

Οι προσεγγίσεις στις οποίες αναφερόμαστε στις επόμενες ενότητες έχουν άνιση εμβέλεια και δεν οριοθετούνται χρονικά πάντα με αυστηρότητα. Συχνά συνυπάρχουν, αλληλεπιδρούν,

συντίθενται ή αμοιβαία αγνοούνται. Για την αποτίμησή τους αλλά και την κατανόησή τους είναι αναγκαία η αναφορά στο ευρύτερο ιστορικό κλίμα, στις συνέχειες και ρήξεις που χαρακτηρίζουν ευρύτερα την περίοδο που εξετάζουμε και θα την αποκαλούσαμε περίοδο «μετά το 1968».

«Στην ιστορία, όπως σ' όλες τις επιστήμες του ανθρώπου, είναι αδύνατο να διακρίνεις την επίδραση κάθε μεταβλητής ξεχωριστά» (Furet 1995: 19). Αντίστοιχα, είναι αδύνατο να αποδώσει κανείς κοινωνικές εξελίξεις αποκλειστικά σε κάποιο γεγονός και να οριοθετήσει ιστορικές περιόδους με αυτή την οπτική. Υπάρχουν όμως στιγμές της ιστορίας, όπου παρατηρούμε μεγάλη συσσώρευση γεγονότων που φαίνονται ως έκφραση μακρών κοινωνικών διαδικασιών και, συγχρόνως, ως καταλύτης τους. Με αυτή την οπτική αναδεικνύονται χρονολογίες που οριοθετούν συμβατικά ιστορικές περιόδους με ιδιαίτερη φυσιογνωμία ως προς σημαντικές κοινωνικές παραμέτρους.

Το 1968 θεωρούμε ότι αποτελεί ένα τέτοιο ορόσημο στο πεδίο της μελέτης της πόλης, που αντιστοιχεί και συντονίζεται με βαθιές αλλαγές σε πολύ βασικούς τομείς της κοινωνίας, οι οποίες τότε βρίσκουν μια έντονη πρώτη διατύπωση. Η εκτίμηση της σημασίας του 1968 δεν μπορεί να περιοριστεί στα (σημαντικά) γεγονότα της χρονιάς: ο «Μάης» του Παρισιού, οι φοιτητικές εξεγέρσεις σε πάρα πολλές πρωτεύουσες της Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής, η μαζική αμφισβήτηση του πολέμου του Βιετνάμ στις ΗΠΑ –που προστίθεται στην ήδη έντονη κοινωνική αμφισβήτηση των campus, στην «αντικουλτούρα», στο κίνημα των hippies– η «Ανοιξη της Πράγας» κ.ο.κ.³

Οι εξεγέρσεις του 1968 φέρνουν στο προσκήνιο μια νέα πολιτική λογική. Δεν επικεντρώνονται στην απόσπαση οικονομικών ή πολιτικών δικαιωμάτων από το κράτος ή στην κατάληψη της εξουσίας. Η ουσία τους βρίσκεται στην αμφισβήτηση της ίδιας της σχέσης εξουσίας, στην επανεξέταση του «αυτονόπου» και του κάθε είδους στερεότυπου, στην ενεργοποίηση της φαντασίας και τη διατύπωση προταγμάτων για νέες ποιότητες καθημερινής ζωής και σχέσεων, στη διεύρυνση της υπαρξιακής κατάστασης του ανθρώπου και των ορίων της αυτονομίας του. Έτσι, αναγκαστικά, το ζήτημα της πόλης, σε μια φάση που έχουν πια συσσωρευτεί εμπειρίες από την εφαρμογή των αρχών του Μοντέρνου Κινήματος, έρχεται στο προσκήνιο.

Το κίνημα του 1968 «καταστέλλεται», με την έννοια ότι δεν μεταβάλλει τη λειτουργία της κεντρικής πολιτικής σκηνής. Αφήνει, όμως, έντονα σημάδια –ή αναδεικνύει αντιφάσεις και απελευθερώνει δυνάμεις– σε πάρα πολλούς τομείς της σκέψης και της πρακτικής. Νέα κοινωνικά υποκείμενα εμφανίζονται στο προσκήνιο –γυναίκες, μαύροι, νέοι, ιδιαίτερες μειονοτικές ομάδες– που διεκδικούν το δικό τους λόγο και πολιτικό χώρο και αμφισβητούν ριζικά τις δεδομένες πολιτικές οργανώσεις– συνδικάτα και παραδοσιακά πολιτικά κόμματα.

Η Αριστερά, μετά και την καταστολή από τα σοβιετικά τανκς της «Ανοιξης της Πράγας», ωθείται σε αυτοκριτικές και αναθεωρήσεις που ενεργοποιούν έντονα και τη θεωρητική παραγωγή. Η κομμουνιστική Αριστερά εγκαταλείπει μαζικά το παράδειγμα του λεγόμενου «ορθόδοξου μαρξισμού» που μονοπωλείται από τον υπαρκτό σοσιαλισμό της ΕΣΣΔ και αναζητά νέες προσεγγίσεις του ιστορικού υλισμού, νέα ερμηνευτικά σχήματα και πολι-

τικές, συχνά μέσα από νέες –και ίσως αντικρουόμενες– αναγνώσεις των έργων του Μαρξ⁴. Οι επιπτώσεις στο συνολικό θεωρητικό κλίμα της περιόδου «μετά το 1968» είναι ιδιαίτερα γόνιμες. Στη δεκαετία 1970 η κριτική σκέψη χαρακτηρίζει γενικότερα την εποχή και όχι μόνο τις αναζητήσεις της Αριστεράς, ενώ τα κοινωνικά κινήματα θέτουν άμεσα και δυναμικά ζητήματα λειτουργίας και ρόλου του κράτους, αναδιανομής του πλούτου, ποιότητας της δημοκρατίας, ατομικής και συλλογικής έκφρασης και συμμετοχής.

Παράλληλα όμως η δεκαετία 1970 χαρακτηρίζεται από τις βαθιές αλλαγές που εισάγονται στο πεδίο της παραγωγής και της οικονομίας. Σε θεωρητικό επίπεδο οι αλλαγές αυτές έχουν καταγραφεί με τους όρους «μετα-φορντισμός» και «παγκοσμιοποίηση» οι οποίες, σήμερα πια, έχουν υπερβεί το λεξιλόγιο της κριτικής σκέψης που τους εισήγαγε και έχουν καθιερωθεί ως όροι που χαρακτηρίζουν την παραγωγή και την οικονομία στο τέλος του 20ού αιώνα. Οι αναδιαρθρώσεις, στις οποίες αναφέρονται οι όροι αυτοί, ισοδυναμούν με σταδιακή αναίρεση του κεϋνσιανού προτύπου του κοινωνικού κράτους, που κυριαρχεί κατά την πρώτη μεταπολεμική 30ετία, και με ανατροπή των θεσμών που το στηρίζαν. Έτσι, η δεκαετία 1970 προβάλλει επίσης και ως απαρχή δυναμικών που οδηγούν σε μια ποιοτική στροφή στο πρότυπο κοινωνικής ρύθμισης. Μια στροφή που κωδικοποιημένα μπορεί να χαρακτηριστεί ως πέρασμα από την «ταξική κοινωνία του κοινωνικού κράτους» στην «κοινωνία των δύο τρίτων» και όπου η «κατακόρυφη» διάταξη της ταξικής διαστρωμάτωσης υποκαθίσταται από την «οριζόντια» διάκριση του κοινωνικού αποκλεισμού (βλ. και Lipietz 1996).

Είναι χαρακτηριστικές οι αναλύσεις του E. Hobsbawm (1994), σύμφωνα με τις οποίες μόλις στη δεκαετία 1990 μπορούσαμε να συνειδητοποιήσουμε την έκταση και σημασία της ευημερίας που συνδέθηκε με τις αναδιανομές (μεταξύ τομέων παραγωγής, περιοχών, κοινωνικών ομάδων) του κοινωνικού κράτους και κατέστησε την περίοδο των 30 πρώτων μεταπολεμικών χρόνων μια «εντελώς ιδιαίτερη, μοναδική ίσως φάση της ιστορίας». Μέσα από την οπτική αυτή, ο E. Hobsbawm χαρακτηρίζει τη «μετά τα 30 χρυσά χρόνια» περίοδο σαν «εποχή της κατολίθησης».

Υπάρχει όμως και η πολιτική ανάγνωση των οικονομικών και κοινωνικών αναδιαρθρώσεων, σύμφωνα με την οποία, πολιτικά, το 1968 ήταν μια «παγκόσμια επανάσταση που απέτυχε, αλλά άλλαξε τον κόσμο», διότι, υπερβαίνοντας την παραδοσιακή «εθνική πολιτική» συνέβαλε στην παράλληλη ανάπτυξη της διπλής διάστασης της τοπικής και της ολικής πλανητικής δράσης. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, οι ιδέες που διατυπώνονται το 1968 συνιστούν ριζική αμφισβήτηση των προηγούμενων μορφών της Αριστεράς πολιτικής και πρόδρομη έκφραση του γεγονότος ότι η αυξανόμενη παραγωγική ολοκλήρωση σε όλο και ευρύτερες περιοχές και η συνακόλουθη παγκοσμιοποίηση της οικονομίας κατέληξαν να διαβρώσουν ένα πολιτικό μοντέλο που στηριζόταν ακόμη εξ ολοκλήρου στο εθνικό κράτος (Arrighi et al 1989).

Είναι βέβαια αδύνατο να αποδοθούν γραμμικά, σε συγκεκριμένες πρακτικές ή θεωρήσεις, οι ριζικές οικονομικές και πολιτικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στη «μετά το 1968» περίοδο. Μπορούμε όμως να θεωρήσουμε ότι γεγονότα τα οποία εκφράζουν σε θεσμικό επίπεδο τις παραπάνω αλλαγές έχουν το

1968 ως αφετηρία και επισημαίνουν τη σημασία του στη μακρά διάρκεια. Σχηματοποιώντας με χρονολογίες - ορόσημα τις αλλαγές που καθορίζουν τη φυσιογνωμία της περιόδου:

Το 1973-74 καταργείται η ρήτρα χρυσού – και ουσιαστικά οι συμφωνίες του 1945 στο Bretton Woods, που στηρίζαν την οικονομική ανάπτυξη των «30 χρυσών χρόνων» (1945-75)⁵. Το 1989-91 σηματοδοτείται από την πτώση του τείχους του Βερολίνου και τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης. Το 1999 συρρικνώνεται de facto η λειτουργία του ΟΗΕ – κορυφαίου θεσμού στο πλαίσιο των παγκόσμιων ρυθμίσεων της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου που στηριζόταν στην τυπική πολιτική αυτονομία και ισοτιμία των κρατών - μελών του και αντλούσε τη νομιμοποίησή του από αυτήν⁶.

Για την Ελλάδα, τα γεγονότα του 1968 έχουν φόντο μια στρατιωτική δικτατορία καταφανώς made in USA σε συνεργασία με εγχώριους θεσμούς και καταστάσεις που παραπέμπουν άμεσα στο μετεμφυλιακό κλίμα, και με ιδεολογικά επιχειρήματα που δεν έπεισαν, όπως τώρα ξέρουμε, πέρα ίσως από τα μέλη του άμεσου πολιτικού προσωπικού της. Η ευρύτατη πολιτική ριζοσπαστικοποίηση έχει για μια ακόμη φορά διπλή όψη: την «εσωτερική», που παίρνει κυρίως δυναμικές μορφές αντίστασης, και εκείνη «της διασποράς», που εντείνεται ακριβώς λόγω της δικτατορίας, περιλαμβάνει όχι μόνο την παραδοσιακή Αριστερά και συμμετέχει σε μεγάλο βαθμό στα θεωρητικά/ιδεολογικά κινήματα της Ευρώπης και της Β. Αμερικής.

Το ενδιαφέρον για ένα ξανακοίταγμα των ελληνικών πολιτικών πραγμάτων, της ιστορίας και της ερμηνείας τους, εκδηλώθηκε από το τέλος της δεκαετίας 1950 στην ευρύτερη Αριστερά, καταλαμβάνει το επίκεντρο της επιστημονικής συζήτησης των Ελλήνων στα σημαντικά πανεπιστημιακά κέντρα του εξωτερικού, όπου έχουν διακριτή παρουσία. Ο πανεπιστημιακός χώρος του Παρισιού, ίσως και λόγω του γενικότερου κλίματος που επικρατεί σ' αυτόν, λειτουργεί προνομιακά ως τόπος διασταύρωσης των θεωρητικών αναζητήσεων.

Μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου, το Νοέμβριο του 1973, και τη μεταπολίτευση, τα ρεύματα συντίθενται και φέρνουν στο προσκήνιο την ανάγκη μιας ριζοσπαστικής θεώρησης του κράτους, των θεσμών, της Αριστεράς, της αναζήτησης μορφών συλλογικότητας. Η συζήτηση για την πόλη και την αρχιτεκτονική, που είχε ξεκινήσει από τις αρχές της δεκαετίας 1960, για να διακοπεί βίαια στο εσωτερικό από τη δικτατορία, παίρνει αναπόφευκτα σημαντική θέση. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Σύλλογος Αρχιτεκτόνων, για τουλάχιστον μία δεκαετία, δεν μπορεί να θεωρηθεί απλά ως τόπος συμπύκνωσης της δραστηριότητας επαγγελματιών, αλλά μάλλον ως τόπος μιας Αριστεράς διανόησης, που αναζητά, στα ζητήματα του χώρου, τα νήματα για νέους προσανατολισμούς της σκέψης.

Όπως προαναφέρθηκε, οι επόμενες ενότητες του άρθρου προσπαθούν να αναδείξουν βήματα μέσα σ' αυτή τη σύνθετη πορεία της συζήτησης για την πόλη κατά την περίοδο αυτή, από τη σκοπιά της κριτικής σκέψης. Η πόλη κατά τη «μετά το 1968» περίοδο είναι το πεδίο όπου προνομιακά συντίθεται η ανάδυση νέων κοινωνικών υποκειμένων και η αναζήτηση νέων προτύπων καθημερινής ζωής, όπως εκφράζονται μέσα από τις εξεγέρσεις του 1968, με την αναίρεση των θεσμών του κοινωνικού κράτους

και αρθρώνονται θεωρητικά με την «αποδόμηση της μεγάλης αφήγησης της νεωτερικότητας». Είναι ακόμη η πόλη ένα πεδίο όπου ιδιαίτερα πειραματίζεται ο προβληματισμός της Αριστεράς που, πέρα από επιστημονικές εξειδικεύσεις, μπορούμε να πούμε ότι στη «μετά το 1968» περίοδο συνειδητοποιεί την αδυναμία –ή το ιστορικό ξεπέραςμα– των ως τότε «ορθόδοξων» προταγμάτων της και αναζητεί, διστακτικά ή παθιασμένα, νέους δρόμους σκέψης και λειτουργίας του συλλογικού και νέα προτάγματα. Από τη σκοπιά αυτή η μελέτη της πόλης στη «μετά το 1968» περίοδο συνιστά ένα σύνθετο, αλλά ιδιαίτερα ενδιαφέρον θεωρητικό πεδίο.

2. Η ΠΟΛΗ ΣΤΟ ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΣΚΕΨΗΣ

Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τον ευρηματικό τίτλο του πασίγνωστου, σε όσους ασχολούνται με τη μελέτη της πόλης, βιβλίου του H. Lefebvre *Το Δικαίωμα στην Πόλη* ως πολιτικό σύνθημα που συμπυκνώνει τα αιτήματα και χαρακτηρίζει τις πρακτικές της χρονιάς - ορόσημο 1968. Θα μπορούσαμε ακόμη να θεωρήσουμε το βιβλίο αυτό ως ορόσημο στη στροφή της κριτικής σκέψης προς τα ζητήματα της πόλης. Η έκδοση του βιβλίου το 1967 προηγείται του παρισινού Μάη, εισάγει ήδη στις κοινωνικές διεργασίες και τους προβληματισμούς που η ιδιαίτερη ιστορική συγκυρία έφερε στο προσκήνιο με τα γεγονότα του 1968 και πάντως έχει πλατιά απήχηση στους εξεγερμένους φοιτητές της Nanterre και της Σορβόνης.

Ο H. Lefebvre, με το βιβλίο αυτό, αλλά και με το ευρύτατο έργο του ήδη από τη δεκαετία 1950, επεξεργάζεται πολλαπλά τη σημασία της πόλης και του «αστικού» ως ιστορικής οντότητας που αναδύεται και επηρεάζει πολύπλευρα τη σφαίρα της καθημερινότητας, της οικονομίας και της πολιτικής. Είναι όμως «αιρετικός» ως προς τον «ορθόδοξο μαρξισμό» που έχει αφήσει το ζήτημα της πόλης στο περιθώριο⁷. Τα ζητήματα και τα κοινωνικά υποκείμενα, που με τις εξεγέρσεις του 1968 εμφανίζονται στο προσκήνιο, φαίνεται να συνδέονται προνομιακά με τη «μεγάλη πόλη» και «το αστικό», σε μια περίοδο όπου, τουλάχιστον στις χώρες του κέντρου, η διάκριση πόλης/υπαίθρου φαίνεται να έχει οριστικά ξεπεραστεί. Έτσι «το ζήτημα της πόλης», ή μάλλον «του αστικού», αναδεικνύεται σε προνομιακό πεδίο προσέγγισης των ζητημάτων που θέτει η συγκυρία για την Αριστερά και την κριτική σκέψη.

Στην Ελλάδα, με τους διαφορετικούς ρυθμούς και όρους ανάπτυξης, το «ζήτημα της πόλης» τίθεται και αυτό με διαφορετικούς όρους. Η εμπλοκή του κράτους στην αστική ανάπτυξη είναι περισσότερο έμμεση (π.χ. διευκόλυνση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας) παρά άμεση (π.χ. παραγωγή κατοικίας), ενώ οι θεσμοί παραμένουν δυσυπόστατοι, τυπικοί και άτυποι. Η έντονη κινητικότητα της περιόδου μετά τη μεταπολίτευση για τη διατύπωση νέων και ρυθμιστικών παρεμβάσεων, καθώς και η έλλειψη συστηματικών σπουδών σε σχετικές πειθαρχίες, προσανατολίζουν την επιστημονική παραγωγή προς τα ζητήματα του πολεοδομικού σχεδιασμού –και της κριτικής του αποτίμησης– πράγμα που αποτελεί πεδίο ενασχόλησης κυρίως των αρχιτεκτόνων. Ταυτόχρονα, όμως, η πρώτη μεταπολιτευτική περίοδος είναι περίοδος έντονης πολιτικοποίησης και αμφισβήτησης, που χαρακτηρίζεται από συλλογικές επεξεργασίες θεμάτων και οξείες αντιπαραθέσεις, σε συλλογικούς χώρους και επιστημονι-

κές συναντήσεις⁸. Η παραγωγή «θέσεων», αλλά και επιστημονικών επεξεργασιών, για την πόλη και την πολεοδομία συμπίπτει και με την επάνοδο πολλών Ελλήνων επιστημόνων από το εξωτερικό, κυρίως από τη Γαλλία και την Ιταλία, οι οποίοι/ες εμπλουτίζουν τη συζήτηση με νέες θεματολογίες και θεωρητικούς προβληματισμούς. Έτσι, η επιστημονική παραγωγή και συζήτηση για την πόλη βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση και διάλογο με τα τεκταινόμενα στον ευρωπαϊκό χώρο.

Στη συνέχεια παρουσιάζουμε, αναγκαστικά σχηματικά, σημαντικά θέματα και πλευρές της συζήτησης για την πόλη στο πλαίσιο της κριτικής σκέψης, τα οποία κυριάρχησαν στη δεκαετία 1970 και ανέτρεψαν καθιερωμένες προσεγγίσεις και ερμηνείες.

2.1. Ο Henri Lefebvre: ένας αιρετικός πρόδρομος

Όπως ήδη αναφέραμε, ο Henri Lefebvre υπήρξε ένας από τους πρώτους που εντόπισαν και μελέτησαν τη σημασία της αστικής ανάπτυξης για τον καπιταλισμό, εισάγοντας έτσι ένα νέο πεδίο θεωρητικής και πολιτικής συζήτησης μεταξύ των μαρξιστών. Η συμβολή του H. Lefebvre, εκτείνεται σε περισσότερα από 50 χρόνια συνεχούς και εξελισσόμενης επιστημονικής παραγωγής, που καλύπτει κάθε πλευρά της κοινωνικής ζωής (για μια διεξοδική παρουσίαση, βλ. Shields, 1999). Εδώ επισημαίνουμε τρία θέματα, χρήσιμα για την αποτίμηση που επιχειρεί αυτό το κείμενο: *την κεντρική σημασία του χώρου, την έννοια της περιφέρειας και το «δικαίωμα στην πόλη».*

Στο έργο του H. Lefebvre διατηρεί κεντρική θέση το ερώτημα πώς και γιατί ο καπιταλισμός επιβιώνει και ξεπερνά τις κρίσεις και εσωτερικές του αντιφάσεις, με ποιους τρόπους αναπαράγονται οι (καπιταλιστικές) κοινωνικές σχέσεις και ποιος είναι ο πυρήνας της αλλαγής τους. Ο H. Lefebvre υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές τάξεις έχουν υποστεί σημαντικές αλλαγές και ότι έχουν αναδυθεί νέες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες δεν προσφέρονται σε παραδοσιακού τύπου αναλύσεις που εξαντλούνται στην αντίθεση κεφαλαίου εργασίας. Έτσι, η αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων δεν μπορεί να εντοπίζεται αποκλειστικά στον τόπο εργασίας. Πρέπει να αναζητηθεί σε έναν πολύ σύνθετο χώρο, ο οποίος, στον αναπτυσσόμενο καπιταλισμό, είναι *αστικός χώρος*, που δεν είναι απλά δοχείο των κοινωνικών σχέσεων, αλλά σημαντικό στοιχείο της λειτουργίας και της ερμηνείας τους. Πρόκειται για ένα χώρο ομοιογενποιημένο και κατατμημένο: πρακτικά κατατμημένο, αφού έχει κοπεί σε κομμάτια που πουλιούνται και αγοράζονται, και θεωρητικά κατατμημένο, αφού πλευρές του μελετώνται από διάφορες επιστήμες, αποκρύβοντας έτσι τη σημασία του (Lefebvre 1974).

Αυτή την κεντρική θέση την επεξεργάζεται μέσω αυτού που ο ίδιος αποκαλεί *arrogations* (όλο και πιο επεξεργασμένες προσεγγίσεις), ξεκινώντας από την έμφαση στην καθημερινή ζωή, περνώντας στη συνέχεια στην «επανάσταση του αστικού» και την αντίφαση ομοιογενοποίησης/διαφοροποίησης, και τέλος, πιο ρητά, στην «επιβίωση του καπιταλισμού»:

Ο καπιταλισμός κατόρθωσε να αμβλύνει (αν όχι να αναρέσει) τις εσωτερικές του αντιφάσεις... Δεν μπορούμε να υπολογίσουμε με ποιο κόστος, αλλά ξέρουμε με ποιον τρόπο: «καταλαμβάνοντας χώρο, παράγοντας χώρο» (Lefebvre 1976: 21). Ο αστικός χώρος, ένα κοινωνικό προϊόν και ο ίδιος, οργανώ-

νει την κοινωνική ζωή σε πολλαπλά επίπεδα κυριαρχίας και υποτέλειας, σε «κέντρα» και «περιφέρειες». Η *περιφέρεια*, στο έργο του H. Lefebvre, έχει πολλαπλές σημασίες με ασαφή όρια. Σε ένα επίπεδο σημαίνει τις ονομαζόμενες υπανάπτυκτες χώρες ή περιοχές μέσα στις καπιταλιστικές χώρες. Αλλά με μια ευρύτερη έννοια σημαίνει το παγκόσμιο προλεταριάτο, δηλαδή εκείνες τις ομάδες που έχουν αποκλειστεί από τα μέσα παραγωγής. Όμως η έννοια της περιφέρειας μπορεί να αναφέρεται στις περιφέρειες των πόλεων (τους κατοίκους των περιφερειακών συνοικιών), ή στις κοινωνικές περιφέρειες, ιδιαίτερα στις γυναίκες και τη νεολαία, στους ομοφυλόφιλους, τους απόκληρους, τους «τρελούς», τους τοξικομανείς (Lefebvre 1976).

Αυτές οι ομάδες, που η κεντρική εξουσία έχει εξωθήσει σε διανοητικές, κοινωνικές και χωρικές περιφέρειες, μαζί με την εργατική τάξη, μπορεί να αποτελέσουν υποκείμενα ενός συνολικού σχεδίου για μια διαφορετική κοινωνία. Το σχέδιο αυτό θα περιλαμβάνει όλα τα δικαιώματα, και ιδιαίτερα το *δικαίωμα στη*

διαφορά και το *δικαίωμα στην πόλη*. Έτσι και μέσα από το ίδιο το έργο του H. Lefebvre αναδεικνύεται η μεγάλη σημασία που παίρνει ως πολιτικό σύνθημα και πρόταγμα ο τίτλος αυτού του διάσημου, αν και δύσκολα κατανοητού για τους αμήτους στη σκέψη του συγγραφέα, βιβλίου του.

Το «δικαίωμα στην πόλη» σε μια πρώτη ανάγνωση ισοδυναμεί με αμφισβήτηση και υπέρβαση του «υπαρκτού» κοινωνικού κράτους και ιδιαίτερα του τρόπου με τον οποίο υλοποιείται ένα βασικό στοιχείο του: το «δικαίωμα (όλων) στην κατοικία» που, για πρώτη φορά στην ιστορία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, έχει υπαχθεί στην πλήρη αρμοδιότητα του κράτους. Σήμερα είναι γνωστός ο τρόπος με τον οποίο υλοποιήθηκε –σε όσο βαθμό υλοποιήθηκε– το δικαίωμα στην κατοικία: με εντατική παραγωγή περιφερειακών συγκροτημάτων, σε χώρους «άδειους», σύμφωνα με τις αρχές του Μοντέρνου Κινήματος. Ο τρόπος αυτός, σε συνδυασμό και με τις διακρίσεις της ταξικής κοινωνίας, οδήγησε στην ανάπτυξη μιας περιφέρειας που αποτελεί ένα από τα πιο δυσεπίλυτα προβλήματα των ευρωπαϊκών πόλεων. Ο H. Lefebvre είναι λοιπόν από τους πρώτους που εντόπισε ένα ζήτημα, το οποίο αναδείχτηκε κρίσιμο στη μακρά διάρκεια.

Σε μια δεύτερη προσέγγιση το «δικαίωμα στην πόλη» προτρέπει στη διεκδίκηση του χώρου της πόλης ως δημόσιου χώρου ζωής, ως τόπου πραγμάτωσης μιας ανανεωμένης αστικότητας, χωρίς τους αποκλεισμούς της καπιταλιστικής κοινωνίας και τους χώρους και χρόνους αλλοτρίωσης που αυτή παράγει. Και από τη σκοπιά του ο H. Lefebvre είναι επίσης πρόδρομος, εισάγοντας, στο πλαίσιο των αναζητήσεων για μια ριζική κοινωνική αλλαγή, την προβληματική για την αστικότητα, που έμελλε να γίνει τόσο κεντρική στη

συζήτηση των αρχιτεκτόνων –και όχι μόνο– για την πόλη.

Οι αναγνώσεις του έργου του H. Lefebvre που συνοψίζονται εδώ, και φυσικά ένα μεγάλο μέρος του έργου του, αντανακλούν την κεντρική σημασία που αυτός αποδίδει στο αστικό ως προνομιακό πεδίο για την προσέγγιση του κοινωνικού ζητήματος και την προοπτική ριζικής αλλαγής της υφιστάμενης τάξης πραγμάτων. Θα λέγαμε ότι, με τις τόσο πλούσιες αρροξίμασιες του στα ζητήματα του χώρου, επιχειρεί μια «επιστημολογική τομή», σε αναλογία με την ψυχανάλυση ή τη σημειολογία, προσεγγίζοντας όλο το κοινωνικό ζήτημα μέσα από το αστικό. Η «τομή» αυτή δεν ολοκληρώνεται στα κείμενά του, οι αρροξίμασιες όμως, στις οποίες τον οδήγησαν οι αναζητήσεις του, πλούτισαν εξαιρετικά τον προβληματισμό για την πόλη και προσέδωσαν εντελώς ιδιαίτερη θεωρητική σημασία στο «δικαίωμα στην πόλη».

Στην Ελλάδα, το βιβλίο «Το Δικαίωμα στην Πόλη» μεταφράστηκε το 1977 και τροφοδότησε και εδώ τη συζήτηση για το χώρο και τη σημασία του σε ένα κύκλο πολύ ευρύτερο από εκείνον των αρχιτεκτόνων και πολεοδόμων.

2.2. Συλλογική κατανάλωση

Το έργο του Lefebvre για το χώρο και την πόλη έγινε αντικείμενο έντονης κριτικής από μια πλειάδα μαρξιστών κοινωνιολόγων που επίσης επικεντρώθηκαν στα ζητήματα της πόλης: μεταξύ αυτών ο M. Castells, του οποίου το έργο είχε μεγάλη απήχηση και στο χώρο της αγγλοσαξωνικής γεωγραφίας, μετά τη μετάφραση στα αγγλικά του βιβλίου του *La Question Urbaine* (Το ζήτημα της πόλης, Castells 1972). Σε αντίθεση με τις κυρίαρχες στον αγγλοσαξωνικό χώρο προσεγγίσεις των κοινωνιολόγων της Σχολής του Σικάγου για την πόλη, ο Castells υποστήριξε ότι «το αστικό» δεν αποτελεί αυτόνομο πεδίο έρευνας και θεωρητικής ενασχόλησης. Εντόπισε όμως δύο μερικότερα πεδία έρευνας σε σχέση με την πόλη: *τη συλλογική κατανάλωση και τα κοινωνικά κινήματα της πόλης*.

Για τον Castells, η συλλογική κατανάλωση είναι η μόνη διαδικασία που συναρτάται άμεσα με την πόλη, καθορίζει την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης και διαμορφώνει τον αστικό χώρο. Μέσω της παροχής υπηρεσιών και αστικής υποδομής (των λεγόμενων μέσων συλλογικής κατανάλωσης), το κράτος καθορίζει σημαντικές πλευρές της καθημερινής ζωής. Αυτός ο ρόλος του κράτους, κατά τον Castells, οδηγεί στην πολιτικοποίηση του ζητήματος της πόλης και στην αυξημένη σημασία των κοινωνικών κινήματων που αναπτύσσονται γύρω από τα θέματα συλλογικής κατανάλωσης και κρατικής πολιτικής.

Μεταγενέστερη έρευνα από τον CSU (Centre de Sociologie Urbaine) τεκμηρίωσε την αυξανόμενη σημασία της συλλογικής κατανάλωσης και της παρέμβασης του κράτους στην καθημερινή ζωή και έδωσε πολύ πιο συγκεκριμένες αναλύσεις. Οι αναλύσεις αυτές προχωρούν τον προβληματισμό γύρω από τις διαδικασίες κατανάλωσης και εντοπίζουν μια ποικιλία δραστηριοτήτων κατανάλωσης, από τις τελείως «συλλογικές» μέχρι τις αποκλειστικά «ατομικές» (Chantrein et al 1976, 1977, Preteceille 1977, 1983, Preteceille et al 1975).

Η συλλογική κατανάλωση ως πεδίο για την προσέγγιση του ζητήματος της πόλης, και κυρίως η σχετική δουλειά του M. Castells, δέχθηκε έντονη κριτική σε διάφορα επίπεδα, από την

ενοσιολογική της καθαρότητα, μέχρι την καταλληλότητα των μεθοδολογικών και αναλυτικών της εργαλείων και τη νομιμοποίησή της ως διαδικασίας που διαμορφώνει τον αστικό χώρο (Harloe 1977, Lojkin 1976, Sayer 1979, Cooke 1983). Ακόμη και ο ίδιος ο Castells, σε μεταγενέστερες εργασίες του, αναδιτύπωσε κάποια από τα επιχειρήματά του, προσπαθώντας να αποφύγει το φονξιοναλισμό και στρουκτουραλισμό των αρχικών του διατυπώσεων.

Στην Ελλάδα οι προσεγγίσεις που έχουν τις αναφορές τους στη συλλογική κατανάλωση είναι μεταγενέστερες, κυρίως της δεκαετίας 1980, σε μια συγκυρία όπου γίνεται προσπάθεια να συγκροτηθεί μια εκδοχή κοινωνικού κράτους, μετά την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί κανείς ότι η χρήση της σχετικής ορολογίας είναι μάλλον καταχρηστική, με δεδομένη τη διαφορετική κλίμακα και περιεχόμενο των παροχών και υπηρεσιών του κράτους – πράγμα που και η ίδια η βιβλιογραφία επισημαίνει (Μαλούτας, Οικονόμου 1987).

2.3. Παραγωγή του κτισμένου περιβάλλοντος

Μια από τις σημαντικές κριτικές εναντίον των προσεγγίσεων της πόλης μέσω της συλλογικής κατανάλωσης επικεντρώνει γύρω από το ζήτημα των σχέσεων παραγωγής στον αστικό χώρο – ένα επιχειρήμα που ξεκινάει από τη συζήτηση του τι αποτελεί ειδικά «αστικές» διαδικασίες, που απασχόλησε πολλούς μαρξιστές στη δεκαετία 1970. Η υπόθεση είναι ότι η μορφή της αστικής ανάπτυξης δεν μπορεί να ερμηνευθεί χωρίς να συσχετισθεί με τη διαδικασία παραγωγής και συσσώρευσης του κεφαλαίου. Έτσι, οι περιορισμοί των προηγούμενων διατυπώσεων εντοπίζονται στην απουσία σύνδεσης της αστικής ανάπτυξης με γενικότερες οικονομικές διαδικασίες. Η πόλη, και το «αστικό», αμφισβητείται ως αυτοτελές αντικείμενο ενασχόλησης και συχνά απορρίπτεται (Harloe 1977, Lojkin 1976, Ball 1981). Παράλληλα αναπτύσσεται ένα σώμα θεωρίας και έρευνας γύρω από τη σχέση της συσσώρευσης με την παραγωγή του κτισμένου περιβάλλοντος.

Μια σημαντική συμβολή σ' αυτή την κατεύθυνση είναι τα έργα της περιόδου αυτής του D. Harvey (1978, 1982), σύμφωνα με τον οποίο η αστική ανάπτυξη μπορεί να αναχθεί στην παραγωγή κτισμένου περιβάλλοντος και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Αυτό θεωρείται μια «χρήσιμη προσέγγιση», μια και τα ερωτήματα που ανακύπτουν κατά την έρευνα στον αστικό χώρο μπορούν να αναλυθούν μέσω αυτών των δύο κατηγοριών. Ο ίδιος όμως επικεντρώνει την ανάλυσή του, σχεδόν αποκλειστικά, στη συσσώρευση κεφαλαίου στο κτισμένο περιβάλλον, καθώς διερευνά τις αντιφάσεις ανάμεσα στην ευελιξία του χρηματιστηριακού κεφαλαίου να μετακινείται στο σημείο της μέγιστης απόδοσης, και την ακαμψία του παραγωγικού κεφαλαίου και της εργασίας, που είναι «ριζωμένα» στο κτισμένο περιβάλλον.

Η προσπάθεια να μετατεθεί η έμφαση στη συσσώρευση βρίσκει μεγάλη ανταπόκριση μεταξύ (μαρξιστών) οικονομολόγων, μέχρι τα μέσα της δεκαετίας 1980. Αναδεικνύονται ως κύρια αντικείμενα έρευνας και συζήτησης η οργάνωση και λειτουργία του τομέα των κατασκευών και το πιστωτικό σύστημα, τα ζητήματα ιδιοκτησίας της γης και γαιοπροσόδου, τα οικονομικά, η διαχείριση και κρίση των προγραμμάτων κατοικίας⁹. Συχνά η

πόλη και η ανάπτυξή της σχεδόν εξαφανίζονται, ή θεωρούνται άμεση απόρροια των νόμων κίνησης του κεφαλαίου, όπως αυτή διερευνάται στα συγκεκριμένα πεδία της θεματολογίας.

Τα θέματα ιδιοκτησίας γης και γαιοπροσόδου, καθώς και η οργάνωση και σημασία του τομέα των κατασκευών έχουν αποτελέσει σημαντικό πεδίο έρευνας και στην Ελλάδα, κυρίως στα πλαίσια διδακτορικών διατριβών¹⁰. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ η μελέτη της μετατροπής του περιαστικού χώρου σε αστικά ακίνητα, καθώς και η κατανομή των προσόδων από την έγγεια ιδιοκτησία μέσω των (διαδοχικά νομιμοποιημένων) αυθαιρέτων και της αντιπαροχής. Η συζήτηση αυτή συνεχίζεται, ως ένα βαθμό, μέχρι σήμερα και μάλιστα αποκτά κατά καιρούς επικαιρότητα, καθώς φυσικές καταστροφές, πυρκαγιές και νομοθετικές ρυθμίσεις επαναφέρουν το ζήτημα της ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης ακινήτων στο προσκήνιο.

3. ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΙΣΤΟΥ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΚΡΙΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ

Τα τελευταία χρόνια μοιάζει να διαμορφώνεται συναίνεση στις κοινωνικές επιστήμες –και αυτές που ασχολούνται με τη μελέτη της πόλης δεν αποτελούν εξαίρεση– ότι η περίοδος από τα μέσα της δεκαετίας 1970 και μετά χαρακτηρίζεται από σημαντικές αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία του Δυτικού καπιταλισμού. Πολλοί μιλούν μάλιστα για μετάβαση σε μια νέα φάση καπιταλιστικής ανάπτυξης, πολύ διαφορετική από εκείνη που χαρακτήριζε τη μεταπολεμική περίοδο στις αναπτυγμένες χώρες. Σε μια σχηματοποίηση, που δεν είναι σπάνια, προβάλλονται ως αντίθετα μεταξύ τους η «άκαμπτη» ή «συλλογική» παλαιά εποχή και οι «ευέλικτοι» ή «ατομικιστικοί» νέοι καιροί, ο φορντισμός και ο μετα-φορντισμός, το μοντέρνο και το μετα-μοντέρνο (Lipietz 1992, Lash and Urry 1987, Soja 1989, Harvey 1989).

Οι αλλαγές εκτείνονται σε όλα τα πεδία της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής και σηματοδοτούνται από μια σειρά όρους, που παραπέμπουν σε αντίστοιχες διαδικασίες: παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, ιδιαίτερα του χρηματοπιστωτικού συστήματος, μείωση της εξάρτησης των μεγάλων επιχειρήσεων από τα εθνικά κράτη, αποβιομηχάνιση των παλαιών βιομηχανικών κέντρων και ανάδυση νέων πόλεων, νέες τεχνολογίες παραγωγής και πληροφορίας, ευέλικτα και αποκεντρωμένα συστήματα οργάνωσης της εργασίας, μείωση της σημασίας της εργατικής τάξης των ειδικευμένων ανδρών στη βιομηχανία και μαζική είσοδος γυναικών στο εργατικό δυναμικό, μεγαλύτερη έμφαση στη διαφοροποίηση και την επιλογή καταναλωτικών προτύπων και προϊόντων, στο *style* και το *design*, στην κουλτούρα (μεταξύ πολλών, Hall 1988, Amin and Robins 1990).

Αυτή η μακροσκοπική εικόνα είναι ίσως χρήσιμη ως αντιπαράβολη των δεκαετιών 1960 και 1980, αλλά δεν μπορεί να αποτελέσει περιγραφή πραγματικών διαδικασιών και συγκεκριμένων τόπων. Η συνθετότητα των φαινομένων που υποδηλώνουν οι πιο πάνω διαδικασίες δεν επιτρέπει εύκολες θεωρητικοποιήσεις και ταξινομήσεις στη βάση μιας ενιαίας λογικής. Αντίθετα, δείχνει, τουλάχιστον στη δεκαετία 1980, μια περίοδο ρευστότητας, σύγχυσης και ανοιχτών ερωτημάτων, για πολλά από τα οποία σήμερα πια η έκβαση είναι περισσότερο σαφής. Σ' αυτό το πλαίσιο, πολλές από τις βεβαιότητες και συνολικές ερμηνεί-

ες στον κυρίαρχο επιστημονικό λόγο αμφισβητούνται.

Η δεκαετία 1980 σηματοδοτείται από αλλαγές στη διεθνή πολιτική σκηνή που συνδέονται με την άνοδο του (νεο)φιλελευθερισμού στη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ. Η αναδιάρθρωση της γεωγραφίας του ευρωπαϊκού καπιταλισμού, που συντελείται την περίοδο αυτή, έχει σημαντικές επιπτώσεις στις πόλεις και περιφέρειες της Ευρώπης. Το κλείσιμο και η μετεγκατάσταση σε χώρες «χαμηλού κόστους» μεγάλων παραγωγικών μονάδων, νέες μορφές παραγωγής και εργασίας, η γρήγορη διάδοση τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών, νέες μορφές ελέγχου και ρύθμισης από την πλευρά του κράτους και των επιχειρήσεων έχουν ορατές επιπτώσεις στο χώρο και, ταυτόχρονα, επηρεάζονται από την ήδη διαμορφωμένη οργάνωσή του. Στη δεκαετία 1980, κάνουν την εμφάνισή τους μια σειρά «προβλήματα της πόλης», όπως η μαζική ανεργία, η απαξίωση του κτιριακού αποθέματος σε μεγάλα τμήματα πόλεων, οι συγκεντρώσεις περιθωριοποιημένων ομάδων, που διαφοροποιούν το περιεχόμενο της μελέτης της πόλης. Ταυτόχρονα γίνονται μεγάλες επενδύσεις στο κτισμένο περιβάλλον, ενεργοποιούνται διαδικασίες «εξευγενισμού» ή «κάθαρσης - αναβάθμισης»¹¹ και προβάλλεται η τοπικότητα, η παράδοση και η ταυτότητα ως σύνολο χαρακτηριστικών που μπορούν να «πωληθούν» και να συμβάλουν σε μια οικονομική αναγέννηση συγκεκριμένων πόλεων.

Για τον ευρωπαϊκό Νότο, η δεκαετία 1980 χαρακτηρίζεται από την άνοδο στην εξουσία «σοσιαλιστικών» κομμάτων, όπως κατά παράδοση ονομάζονται. Έτσι, σε αντίθεση με το Βορρά, η σχετική διεύρυνση των κοινωνικών παροχών (μια όψιμη συγκρότηση κράτους πρόνοιας;), αλλά και, κυρίως, οι διαφορετικές διαδικασίες αστικής ανάπτυξης, αποτρέπουν την εμφάνιση προβλημάτων ανάλογης κλίμακας στις πόλεις. Στην Ελλάδα, περισσότερο ίσως από άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης, η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία συνδέεται με μια υποχώρηση της ριζοσπαστικής κριτικής στη μελέτη της πόλης – και όχι μόνον. Σε επίπεδο ρητορείας, η κριτική αυτή «βρίσκεται στην εξουσία», με ολέθρια αποτελέσματα για την ανάπτυξη της.

Το πρώτο μισό της δεκαετίας είναι περίοδος εκσυγχρονισμού και διεύρυνσης των εργαλείων παρέμβασης στην πόλη, που καταλήγει στην Επιχείρηση Πολεοδομικής Ανασυγκρότησης, τη γνωστή ΕΠΑ. Μπορεί να εντοπίσει κανείς μια πτώχευση του προβληματισμού, καθώς μεγάλο μέρος του επιστημονικού δυναμικού διαφόρων ειδικοτήτων, που δραστηριοποιούνταν στη μελέτη της πόλης, εμπλέκεται σε μια αθρόα παραγωγή μελετών, με αυστηρά καθορισμένες προδιαγραφές και ζητούμενα, περιορισμένα οικονομικά περιθώρια και ασφυκτικούς χρόνους εκπόνησης.

Παράλληλα ξεκινάει συστηματικά η χρηματοδοτούμενη έρευνα σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα. Οι κατευθύνσεις της καθορίζονται, ως ένα βαθμό, από τις προτεραιότητες των φορέων χρηματοδότησης και έχουν περισσότερο πρακτικούς/εμπειρικούς στόχους. Τούτο είναι ιδιαίτερα έντονο στην έρευνα που χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και έχει συνήθως ως στόχο την υποβοήθηση της πολιτικής της. Όμως, για πρώτη ίσως φορά μέσα από επιδοτούμενη έρευνα, δίνεται και η δυνατότητα να διερευνηθούν στον ελληνικό χώρο θεωρητικά ζητήματα και προσεγγίσεις ερωτημάτων σε σχέση

με το χώρο της πόλης, που απασχολούν την επιστημονική κοινότητα διεθνώς.

Οι προβληματισμοί και οι κριτικές προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης, στο πλαίσιο που διαγράφουν οι παραπάνω επιγραμματικές παρατηρήσεις, αντικατοπτρίζουν, αλλά και παρακολουθούν, την ασάφεια και αβεβαιότητα των εξελίξεων. Η διαφοροποίηση και η πολυφωνία των προσεγγίσεων χαρακτηρίζουν την επιστημονική παραγωγή, καθώς η συγκυρία συνδυάζεται με τοπικές ιδιαιτερότητες και συγκεκριμένους κλάδους. Αναγκαστικά σχηματοποιώντας, εντοπίζουμε τα πιο κάτω θέματα, που αποτέλεσαν –και συνεχίζουν, ως ένα βαθμό, να αποτελούν– αντικείμενο διερεύνησης.

3.1. Η κρίση του φορντισμού και η παραγωγή στην πόλη

Από τις αρχές της δεκαετίας 1980 η συζήτηση για την «κρίση του φορντισμού», ως κυρίαρχου προτύπου συσσώρευσης στη μεταπολεμική περίοδο, περνάει και στη μελέτη της πόλης (Lipietz 1992, Storper 1995). Οι συντηρητικές/νεοφιλελεύθερες κυβερνήσεις της περιόδου, αλλά ως ένα βαθμό και οι «σοσιαλιστικές», καταργούν ή μεταβάλλουν δραματικά τις μέχρι τότε γνωστές αναδιανεμητικές πρακτικές στους τομείς της κατοικίας και των κοινωνικών υπηρεσιών. Παράλληλα, στις πόλεις του αναπτυγμένου καπιταλισμού η μεγάλη βιομηχανία και το φορντιστικό τύπου εργοστάσιο παύουν να αποτελούν την κινητήρια δύναμη της αστικής ανάπτυξης. Οι εξελίξεις αυτές έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην πόλη, αλλά και στη μελέτη της πόλης.

Εισάγονται έτσι στη μελέτη της πόλης –και του χώρου σε ευρύτερες κλίμακες αναφοράς– ζητήματα που έχουν να κάνουν με τη δυναμική του παραγωγικού συστήματος και τις οργανωτικές και χωροθετικές επιλογές των επιχειρήσεων: αποκέντρωση του βιομηχανικού κεφαλαίου, κατάτμηση της μεγάλης επιχείρησης, ευέλικτα συστήματα οργάνωσης της εργασίας, τεχνολογική ανανέωση και γρήγορη διάχυση της πληροφορίας, αυξημένη σημασία των υπηρεσιών και των τραπεζικών/χρηματοπιστωτικών συστημάτων κ.ο.κ. Μέσα από τον προβληματισμό που αναπτύσσεται γύρω από τα ζητήματα αυτά, η έμφαση περνάει, από το χώρο, στη βιομηχανία και τις στρατηγικές των επιχειρήσεων (βλ. και Toralón 1987) – όχι μόνο μεταξύ των οικονομολόγων, αλλά και μεταξύ των γεωγράφων.

Μάλιστα η υποβάθμιση της σημασίας της παραγωγής σε παλαιότερες θεωρητικές προτάσεις (π.χ. συλλογική κατανάλωση) αποτελεί και ένα σημαντικό σημείο κριτικής (των αγγλόφωνων μαρξιστών γεωγράφων προς τους γάλλους μαρξιστές κοινωνιολόγους). Προτείνεται με ιδιαίτερη έμφαση η θέση ότι η διαδικασία ανάπτυξης των πόλεων, καθώς και μια σειρά φαινόμενα που συνδέονται με αυτήν, μπορούν να ερμηνευθούν μόνο αν κατανοήσει κανείς τη λειτουργία του παραγωγικού συστήματος – και ιδιαίτερα της βιομηχανικής παραγωγής (π.χ. Scott 1988).

Στο Νοτιοευρωπαϊκό χώρο, μέσα από τη σημαντική συμβολή των Ιταλών κοινωνιολόγων, αναδεικνύονται ιδιαιτερότητες στην οργάνωση της παραγωγής που χαρακτηρίζουν το παραγωγικό σύστημα πολλών πόλεων και περιφερειών της Ιταλίας, αλλά και της Νότιας Ευρώπης γενικότερα: η διάχυση της παραγωγής σε πολλές μικρές επιχειρήσεις στον ιστό των πόλεων και οι «ευέλικτες» εργασιακές σχέσεις δεν αποτελούν εδώ τη μετα-

φορντική απάντηση στην κρίση του φορντισμού, αλλά ένα ιστορικά διαμορφωμένο χαρακτηριστικό του παραγωγικού συστήματος και της κοινωνικής οργάνωσης (Paci 1992, Magnaghi & Perelli 1978, Bagnasco 1977)¹².

Η αποβιομηχάνιση και αποκέντρωση της παραγωγής από παλαιά κέντρα προς μικρότερες πόλεις και «ενδιάμεσες» περιφέρειες, η εξάπλωση των υπεργολαβιών από μεγάλες σε μικρές επιχειρήσεις έως και σε εργαζόμενους/ους σε σπίτια αποτελούν σημαντικά χαρακτηριστικά περιοχών της Ιταλίας που «απογειώνονται» μετά το 1970 και γίνονται πεδίο συστηματικής μελέτης. Η Βορειο-κεντρική Ιταλία, η λεγόμενη «Τρίτη Ιταλία» (Bagnasco 1977), γρήγορα ανάγεται από μη Ιταλούς συγγραφείς στο (ζητούμενο) πρότυπο επιτυχίας. Προβάλλεται κυρίως η ευελιξία των τοπικών αγορών εργασίας και του παραγωγικού συστήματος, ενώ συνήθως «ξεχνιέται» η ιστορία ανάπτυξης και συγκρότησης σχέσεων και πρακτικών που επιτρέπουν την αξιοποίηση της ευελιξίας σήμερα, το γεγονός ότι η διάχυση της παραγωγής και η ευελιξία συνδυάζονται με τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος και της τοπικής κοινωνίας κι όχι μόνο με τη συμπληρωματικότητα τομέων και κλάδων και τη δικτύωση των επιχειρήσεων.

Η επιστημονική παραγωγή στην Ελλάδα βρίσκεται μέσα στη συζήτηση για το πέρασμα από το φορντισμό σε ένα διάδοχο πρότυπο συσσώρευσης και για τη σημασία της παραγωγής στη μελέτη της πόλης. Πολλοί συγγραφείς δημοσιεύουν και σε άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες και συμμετέχουν σε συνέδρια και σεμινάρια, όπου διαμορφώνεται η σχετική συζήτηση¹³. Η ερευνητική δραστηριότητα των τομέων Πολεοδομίας και Χωροταξίας του ΕΜΠ και του ΑΠΘ περιλαμβάνει στη θεματολογία της αρκετές έρευνες με επίκεντρο την οργάνωση της παραγωγής στις ελληνικές πόλεις¹⁴ και περισσότερη ή λιγότερη σύνδεση με τη γενικότερη θεωρητική συζήτηση. Από την ερευνητική αυτή προσπάθεια αναδεικνύεται η σημασία των άτυπων μορφών παραγωγής και εργασίας για την κατανόηση της αστικής ανάπτυξης¹⁵, διερευνάται η σημασία της ευέλικτης εξειδίκευσης στον ελληνικό χώρο (Λυμπεράκη 1991) και συζητείται η καταλληλότητα για την Ελλάδα θεωριών που έχουν διαμορφωθεί σε διαφορετικό πλαίσιο. Η συζήτηση αυτή περνάει και στις σελίδες των ΣΘ (π.χ. τχ. 45).

3.2. Η έμφαση στον τόπο και η πόλη ως προϊόν

Η αναδιάρθρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων και η αποδιάρθρωση της οικονομικής βάσης πολλών βορειοευρωπαϊκών πόλεων έστρεψαν το ενδιαφέρον των κρατικών και δημοτικών αρχών, προς τις ανάγκες διαχείρισης της κρίσης, ανασυγκρότησης και ανεύρεσης νέων οικονομικών ρόλων για τις πόλεις. Οι διαφορετικές απαντήσεις στην κρίση, που προωθήθηκαν από διάφορες πόλεις, οδήγησαν και το ενδιαφέρον των ερευνητών σε μια έμφαση στον «τόπο» και το τοπικό, περισσότερο για να αναλυθούν και ερμηνευθούν οι διαστάσεις της αναδιάρθρωσης και των προσαρμογών στα νέα δεδομένα και λιγότερο ως κριτική στις ίδιες τις εξελίξεις.

Ιδιαίτερα στη Μ. Βρετανία, με τις αναδιρθρώσεις που εισάγει η πολιτική των κυβερνήσεων Θάτσερ στη δεκαετία 1980, προβάλλεται με έμφαση η ιδέα ότι η πόλη είναι μια οικονομική μονάδα που πρέπει να λειτουργήσει αποτελεσματικά «βγαίνο-

ντας στην αγορά» ως τόπος, του οποίου τα χαρακτηριστικά μπορούν και πρέπει να κατασκευαστούν και να πωληθούν, όπως κάθε εμπόρευμα. Στόχος είναι η προσέλκυση διεθνούς κεφαλαίου, κατασκευαστικών εταιριών και τουριστών, προκειμένου να αντισταθμιστεί η απομάκρυνση του βιομηχανικού κεφαλαίου και οι συνέπειες της αποβιομηχάνισης (Bianchini 1991). Η επιλεκτική ενσωμάτωση συγκεκριμένων τόπων είναι μέρος της στρατηγικής για την αναδιάρθρωση πολλών επιχειρήσεων, όπως είναι και η εισαγωγή νέων τεχνολογιών ή ευέλικτων μορφών εργασίας (Scott 1988). Έτσι, επανέρχεται στο προσκήνιο η μελέτη της συμπεριφοράς των επιχειρήσεων και η αναδιοργάνωση των τοπικών αγορών εργασίας.

Πόλεις όπως η Γλασκώβη, το Newcastle, το Birmingham, το Bradford, το Sheffield προπαθούν να αποδώσουν τις εικόνες οικονομικής ύφεσης, περιβαλλοντικής υποβάθμισης, ανεργίας και βίας, «πουλώντας» την πολιτισμική τους ταυτότητα, τη μοναδικότητα και το παρελθόν τους, κυρίως μέσα από την ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Η αναφορά όχι απλά στο παρελθόν, αλλά σε «κοινές ρίζες» και σε υποτιθέμενες τοπικές κοινότητες συμβάλλει και στην απόκρυψη των τραυματικών επιπτώσεων που έχει η αναζήτηση μιας ταυτότητας αποδεκτής από τους επενδυτές, τους κατασκευαστές και τους μάντζερ και ικανής να «πουληθεί»: η «νέα πόλη» (ή, κυρίως, τμήματα του ιστορικού της κέντρου) που προκύπτει κάθε φορά, δεν απευθύνεται πια στους κατοίκους της γενικά, αλλά σε μικρές ομάδες που αναζητούν, και μπορούν να πληρώσουν, ένα αναβαθμισμένο και αποκλειστικό περιβάλλον.

Η έμφαση που πήρε ο τόπος και το τοπικό μέσα στο πιο πάνω πλαίσιο έχει υποστεί έντονη κριτική, ως «τεκμηρίωση της λεπτομέρειας των τοπικών μεταβολών» και ως «ανανεωμένο τοπικισμό» (Smith 1987). Ο «τόπος» είναι μια έννοια μάλλον ακαθόριστη, που θέλει να υποδηλώσει κάτι περισσότερο από μια χωρική ενότητα. Εμπεριέχει ιδέες για τη μοναδικότητα, την ιδιαιτερότητα και τη διαφορά, την άνιση ανάπτυξη, την τοπική ταξική συγκρότηση, το συσσωρευμένο ανθρώπινο δυναμικό και τις κινητοποιήσεις του (Cooke 1989)¹⁶ και δεν είναι αναγκαίο να ταυτιστεί με «κοινότητες», με ανταγωνιστικούς τοπικισμούς, εμμονές στην παράδοση ή αντιδραστικούς εθνικισμούς. Αντί να θεωρεί κανείς μια χωρική ενότητα ως αντικείμενο μελέτης, (μπορεί να) αναζητείται κάθε φορά η χωρική βάση των διαδικασιών συσσώρευσης και κοινωνικής αναπαραγωγής, που προκύπτει από την εξέλιξη του τόπου και την ενσωμάτωσή του σε διαδοχικούς καταμερισμούς εργασίας (Massey 1984/1995) και τη συγκρότηση της κοινωνίας των πολιτών (Urry 1981).

Ο «τόπος» μπορεί λοιπόν να αναφέρεται σε μια ολόκληρη περιφέρεια, ή και σε μια περιοχή μέσα σ' αυτήν, σε μια μεγαλύτερη ή μικρότερη πόλη ή σε τμήμα της – τα ακριβή όριά του δεν είναι ποτέ οριστικά. Μπορεί να συγκροτηθούν εναλλακτικές προσεγγίσεις του τόπου, γύρω από την ιδέα της συνύπαρξης στον ίδιο χώρο (μια πόλη, μια γειτονιά) διαφορετικών πλεγμάτων κοινωνικών σχέσεων, στοιχείων που είναι πολύ τοπικά και άλλων που έχουν υπερτοπικές έως παγκόσμιες αναφορές, αντιλήψεων για το «μέσα» και το «έξω» που δεν τοποθετούν φραγμούς, αλλά περιλαμβάνουν μια συνείδηση των συνδέσεων με ευρύτερους χώρους (Massey 1991, 1999).

3.3. Φεμινιστικές προσεγγίσεις

Μέσα από τις αναζητήσεις και τους προβληματισμούς του νέου φεμινιστικού κινήματος άρχισε να συγκροτείται μια κριτική της επιστήμης από γυναίκες, αρχικά στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες. Σε μια σειρά κλάδων και περιοχών που ασχολούνται με τη μελέτη της πόλης, οι προβληματισμοί αυτοί εισάγονται λίγο αργότερα, περί τα μέσα της δεκαετίας 1970, και ακολουθούν παρόμοια διαδρομή με τις άλλες επιστήμες. Οι έννοιες που σταδιακά συγκροτούνται δεν διαδέχονται η μία την άλλη, αλλά εξελίσσονται και, σε μεγάλο βαθμό, συνυπάρχουν, καθώς υπάρχει μια συνεχής προσπάθεια θεωρητικής αποσαφήνισης και εμπειρικής διερεύνησης των ερωτημάτων. Διατηρούνται βέβαια οι προτεραιότητες και οι θεωρητικές και μεθοδολογικές παραδόσεις κάθε επιστημονικού κλάδου και περιοχής (αστική γεωγραφία, κοινωνιολογία της πόλης, πολεοδομία, αρχιτεκτονική...), αλλά και της χώρας στην οποία διαμορφώνεται κάθε φορά ο προβληματισμός.

Σε μια πρώτη φάση γίνεται προσπάθεια να αναδειχθεί η συμβολή των γυναικών στη διαμόρφωση συγκεκριμένων κλάδων. Παράλληλα αναδεικνύονται οι γυναίκες ως αντικείμενο μελέτης, «προσθέτοντας τις γυναίκες» στα ήδη αποδεκτά αντικείμενα διερεύνησης κάθε κλάδου και συγκρίνοντάς τις με την «κανονική ομάδα» των (αρτιμελών, λευκών, ετεροφυλόφυλων, μεσοαστών) ανδρών. Στη μελέτη της πόλης εντοπίζεται η ιδιαίτερη σχέση ομάδων γυναικών με την πόλη και την καθημερινή ζωή που αυτή προδιαγράφει και επισημαίνονται, μέσα από λεπτομερή έρευνα, μια σειρά «περιβαλλοντικές δεσμεύσεις» που διαμορφώνουν χωρικές ανισότητες μεταξύ ανδρών και γυναικών, σε σχέση με τις δραστηριότητες που αντιστοιχούν σε κάθε φύλο. Βασική υπόθεση είναι ότι η πόλη αντλεί τη μορφή της από μια σειρά υποθέσεις για τους ρόλους και τις δραστηριότητες των γυναικών, που έχουν οδηγήσει στην υποδεέστερη θέση των γυναικών και τις έχουν προσδέσει στην οικιακή/ιδιωτική σφαίρα.

Η εισαγωγή της έννοιας «κοινωνικό φύλο» (gender – με δύσκολη απόδοση σε άλλες γλώσσες πλην της αγγλικής) δίνει σημαντική ώθηση στις θεωρητικές επεξεργασίες. Η διερεύνηση των ρόλων κάθε (κοινωνικού) φύλου αποκαλύπτει τη διαφοροποιημένη συμβολή ανδρών και γυναικών, τις δραστηριότητες και συμπεριφορές που προσιδιάζουν ή/και κοινωνικά αποδίδονται σε κάθε φύλο, σε σχέση με ένα χωρικό καταμερισμό εργασίας. Αλλά η έννοια «ρόλοι» δεν ερμηνεύει τη μορφή τους, ούτε μπορεί να προσδιορίσει τους όρους αμφισβήτησης και αλλαγής τους. Κάτι τέτοιο επιχειρείται να γίνει προσφεύγοντας στην έννοια των έμφυλων σχέσεων ως σχέσεων εξουσίας, των οποίων μία μορφή είναι η πατριαρχία. Γύρω από την έννοια αυτή αναπτύσσεται πλούσιος προβληματισμός στις κοινωνικές επιστήμες, ο οποίος περνάει και στη μελέτη της πόλης και του χώρου ευρύτερα (WGS, 1984, 1996).

Πολύ σχηματικά, μια αρχική υπόθεση ήταν ότι στη βάση της σχέσης εξουσίας μεταξύ ανδρών και γυναικών βρίσκεται η διάκριση ιδιωτικής/δημόσιας σφαίρας και χώρου στην πόλη: Οι γυναίκες σταδιακά ταυτίστηκαν με την ιδιωτική σφαίρα, την οικιακή, μη αμειβόμενη εργασία και την ιδιωτικότητα του σπιτιού – με όλα όσα, στις δυτικές κοινωνίες, απαξιώνονται – ενώ οι άνδρες με την αμειβόμενη εργασία, το δημόσιο χώρο, τη συμμετοχή

στη (δημόσια) ζωή της πόλης – με όλα όσα οι κοινωνίες αυτές αξιολογούν ως σημαντικά. Έτσι μελετήθηκε η ιστορική συγκρότηση της ιδιωτικής σφαίρας και οι ταξικές της αναφορές, σε σχέση με τις αντιλήψεις για το νοικοκυριό και την ιδέα του σπιτιού ως καταφύγιου, η εξέλιξη του σχεδιασμού της κατοικίας και των προγραμμάτων κατοικίας, τα οποία περιείχαν ένα σύνολο αντιλήψεων για τη σχέση των δύο φύλων (Wright 1981, Hayden 1980) η ένταση αλλά και διαφοροποίηση της διάκρισης ιδιωτικού/δημόσιου σε σχέση με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και την οργάνωση της παραγωγής.

Μεταγενέστερες επεξεργασίες εγκατέλειψαν τη σχηματική αναφορά στο δίπολο ιδιωτικό/δημόσιο και, κυρίως, τη μονοσήμαντη αντιστοιχία με το δίπολο γυναίκα/άνδρας. Η έρευνα γύρω από την κατασκευή του κοινωνικού φύλου και τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας οδήγησε σε περισσότερο λεπτομερείς αναλύσεις των καταμερισμών εργασίας και εξουσίας μέσα σε κάθε σφαίρα και στους συνδυασμούς των δύο, στην κοινωνία και στο χώρο της πόλης, εγκαταλείποντας την a priori ταύτιση κάθε σφαίρας με ένα φύλο. Ιδιαίτερα στο πλαίσιο της κριτικής Γεωγραφίας (στην Αγγλία, τις ΗΠΑ και αργότερα στην Ολλανδία και την Ισπανία), οι φεμινιστικές προσεγγίσεις διαφόρων αποχρώσεων αποτέλεσαν ένα από τα πιο ανανεωτικά και δυναμικά πεδία έρευνας και θεωρητικής παραγωγής, άνοιξαν νέους δρόμους και αμφισβήτησαν καθιερωμένες έννοιες και μεθόδους (Rose 1993).

Όμως, όπως και σε άλλες επιστήμες, έγινε γρήγορα σαφές ότι, μιλώντας για το κοινωνικό φύλο, η αναφορά εξακολουθούσε να είναι στις γυναίκες – και μάλιστα στις γυναίκες ως ενιαία κατηγορία. Έτσι, στις πιο πρόσφατες επεξεργασίες, παρ' όλο που διατηρεί την κεντρικότητά της η έννοια κοινωνικό φύλο, η έμφαση μετατίθεται στις διαφορές μέσα σε κάθε φύλο: διαφορές φάσης στον κύκλο ζωής, ηλικίας, κοινωνικής τάξης, φυλής, σεξουαλικής προτίμησης, τόπου – και συνδυασμούς των παραπάνω. Μέσα από τέτοιες επεξεργασίες, οι φεμινιστικές προσεγγίσεις «συναντούν» και συνδιαλέγονται με τις λεγόμενες μεταμοντέρνες, μετα-αποικιοκρατικές θεωρήσεις του αστικού χώρου, όπου αμφισβητείται η ιδέα της μιας και μοναδικής αλήθειας, της αντικειμενικότητας και της κυρίαρχης αφήγησης, διερευνάται η παραγωγή γνώσης από την πλευρά του «άλλου» και έχουν κεντρική θέση τα ζητήματα συγκρότησης ταυτοτήτων, ατομικών και συλλογικών (WGS, 1996, Massey 1999).

Στην Ελλάδα οι αντίστοιχες προσεγγίσεις περιορίζονται σε ένα μικρό αριθμό ατόμων στον ακαδημαϊκό χώρο (αρχιτεκτονικές σχολές ΑΠΘ και ΕΜΠ). Από αυτό τον χώρο έχει προέλθει και το σχετικό αφιέρωμα στο Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων (τχ. 20/1989), σποραδικές δημοσιεύσεις σε άλλα ελληνικά περιοδικά και πιο συστηματικές σε ξένα περιοδικά¹⁷. Ακόμη υπάρχει και εδώ ερευνητική δραστηριότητα, με (εκπονούμενες) διδακτορικές διατριβές και με συμμετοχή σε ευρωπαϊκές και ελληνικές έρευνες, και δημοσιοποίηση της ερευνητικής δουλειάς σε συνέδρια και ημερίδες¹⁸. Όμως η συζήτηση διεξάγεται σε έναν επιστημονικό και ακαδημαϊκό χώρο εχθρικό έως, στην καλύτερη περίπτωση, αδιάφορο, πράγμα που δεν συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας δυναμικής. Οι θεωρητικές επεξεργασίες εντάσσονται στα αντίστοιχα ευρωπαϊκά ρεύματα, ενώ η επιστημονική συζήτηση αναπτύσσεται περισσότερο με ερευνήτριες άλλων

επιστημονικών περιοχών (π.χ. ιστορικούς, ανθρωπολόγους), με ανάλογες (φεμινιστικές) προσεγγίσεις, παρά με την κοινότητα που ασχολείται με τη μελέτη της πόλης.

4. ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ

Η περίοδος «μετά το 1968», και ιδιαίτερα η δεκαετία 1970, μπορεί να χαρακτηριστεί μεταβατική στον προβληματισμό των αρχιτεκτόνων για την πόλη. Αρθρώνεται γύρω από την ιδιαίτερα έντονη κριτική, έως πολεμική, στο Μοντέρνο Κίνημα και κυρίως στις πραγματοποιήσεις που, στο όνομα των διακηρύξεών του, καθόρισαν τη μορφή των ευρωπαϊκών πόλεων μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο όρος *μεταμοντέρνο*, που πρωτοεμφανίζεται πολύ παλιότερα, λανσάρεται στα αρχιτεκτονικά πράγματα από τον Ch. Jencks (1977) και χρησιμοποιείται ευρέως την περίοδο αυτή ως αναφορά σε μια πληθώρα θεωρητικών και σχεδιαστικών προτάσεων, με περισσότερο ή λιγότερο σαφείς διαφοροποιήσεις μεταξύ τους και με ιδιαίτερους τρόπους έκφρασης σε κάθε χώρα.

Σε επίπεδα σχεδιαστικών προτάσεων και συγκεκριμένων πραγματοποιήσεων, η κριτική έχει δώσει πολύ σημαντικότερα δείγματα γραφής στην αρχιτεκτονική παρά στην πολεοδομική πρακτική. Στο πεδίο της θεωρίας όμως αναπτύσσεται πλούσιος προβληματισμός και αναζητούνται νέοι τύποι παρέμβασης στην πόλη. Οι πραγματοποιήσεις του Μοντέρνου Κινήματος κρίνονται υπεύθυνες για την καταστροφή των ευρωπαϊκών πόλεων, για τη μεταβολή τους σε παράθεση λειτουργιών και τη διάβρωση εκείνων των χαρακτηριστικών τους που θεωρείται ότι συνθέτουν την «αστικότητα».

Η αστικότητα γίνεται σύνθημα και «όρος - κλειδί» για τις νέες αναζητήσεις, σε βιβλία και άρθρα αλλά και σε μια σειρά διεθνών εκθέσεων αρχιτεκτονικής (και των σχετικών «καταλόγων» - τόμων), με μεγάλη επιρροή στον ευρωπαϊκό χώρο (Μαρτινίδης 1980)¹⁹. Αποτελεί αναφορά σε μια νέα ποιότητα και συλλογικότητα στη ζωή της πόλης, ποιοτικά διαφορετική από την αποκεντρωμένη και κατατμημένη εμπειρία στην οποία οδήγησε η μεταπολεμική πολεοδομική πρακτική. Από αυτή την άποψη, η κριτική έχει το πεδίο αναφοράς της κυρίως στις χώρες όπου πραγματοποιήθηκαν μαζικά και οργανωμένα προγράμματα ανοικοδόμησης κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και αναδεικνύει, σε σχέση με την επιζητούμενη αστικότητα, θέματα όπως ο ιστός της πόλης, η ιστορικότητα και η κεντρικότητα, που συσχετίζονται άμεσα με την ευρύτερη συζήτηση για τον τόπο και το τοπικό.

Αμφισβητείται η ιδέα ότι ο προγραμματισμός και η ανάπτυξη πρέπει να επικεντρώνονται στη μεγάλη κλίμακα, στον ορθολογισμό και τη λειτουργική αποτελεσματικότητα και δίδεται μεγάλη σημασία σε μικρότερες και πιο εξατομικευμένες παρεμβάσεις, σε συμπληρώσεις (infill) του ιστού, παρά σε μεγάλες επεκτάσεις, στη διατήρηση και ανάδειξη των ιστορικών τμημάτων των πόλεων, όπου θεωρείται ότι συμπυκνώνονται τα χαρακτηριστικά της αστικότητας, στις τοπικές ιδιαιτερότητες και την ποιότητα πολιτισμικών εκφράσεων, στην αναζήτηση της αστικής ταυτότητας μέσα από οπτικές αναφορές, συμβολισμούς και μοναδικά χαρακτηριστικά. Αυτές οι προσεγγίσεις, όπως άλλωστε και η έννοια του τοπικού, έχουν πολλές αναγνώσεις και ορισμένες φορές υποδηλώνουν κάτι περισσότερο από την περιγραφή

μιας δομής χώρου, παραπέμποντας σε ποιότητες κοινωνικών σχέσεων και σε έννοιες που συγκροτούνται στο πλαίσιο της κριτικής κοινωνικής σκέψης.

Συχνότερα όμως, η αντίδραση στον αυταρχισμό των μεγάλων σχεδίων και σχεδιασμών και η προσπάθεια προσαρμογής στις οικείες μορφές χώρου και κτιρίων είναι απο-πολιτικοποιημένη. Λείπει η σύνδεση με ένα ευρύτερο πλέγμα διαδικασιών (π.χ. άνοδος του νεο-φιλελευθερισμού, κρίση του κράτους πρόνοιας), στο πλαίσιο των οποίων εγκαταλείπεται π.χ. η μαζική παραγωγή και νομιμοποιείται η παραγωγή διαφοροποιημένου περιβάλλοντος κατοικίας – για όποιους μπορούν να το αγοράσουν. Αναζητούνται δηλαδή θεωρητικές διατυπώσεις μέσα στην ίδια την αρχιτεκτονική και με τα δικά της εργαλεία. Έτσι, νέα ρεύματα, όπως ο «κριτικός τοπικισμός», το «νεο-παραδοσιακό» κ.λπ. αναφέρονται σχεδόν αποκλειστικά σε σχεδιαστικές παραμέτρους και τρόπους έκφρασης, ακόμη και όταν περνούν στη μελέτη της πόλης.

Στην πιο πάνω κατεύθυνση αξίζει να αναφερθεί η ομάδα αρχιτεκτόνων που αυτο-αποκαλούνται νεο-ρασιοναλιστές και δραστηριοποιούνται από τη δεκαετία 1960 στην Ιταλία και την Ισπανία, με πιο επιφανές μέλος τον Aldo Rossi. Το βιβλίο του *Η Αρχιτεκτονική της πόλης* (1966, ελλ. μετάφραση 1986) εισάγει στη συζήτηση για την πόλη ζητήματα όπως η συλλογική μνήμη, η τυπολογία και η μορφολογία (στη θέση του προτύπου), ο σχεδιασμός κατ' αναλογία. Στη Βόρεια Ευρώπη εξελίσσεται περισσότερο το πολεοδομικό σκέλος αυτών των προβληματισμών, μέσα από τη δουλειά πολλών ιστορικών και αρχιτεκτόνων σε διαφορετικές πόλεις, με πιο προβεβλημένους τον R. και L. Krier. Αναδεικνύονται ως μείζονα ζητήματα η διατήρηση της φυσιογνωμίας των πόλεων, η σημασία της ιστορίας, η αναδόμηση του δρόμου, του οικοδομικού τετραγώνου, της πλατείας και της γειτονιάς ως συστατικών στοιχείων για τις ευρωπαϊκές πόλεις. Η γαλλική εκδοχή των παραπάνω αναζητήσεων εισάγει αρχιτεκτονικές και αστικές τυπολογίες για το δημόσιο χώρο μέσα από μια σειρά διαγωνισμών για αστικές γειτονιές και εκφράζεται και από τις σελίδες της *Architecture d'Aujourd'hui* (βλ. και Ellin 1996).

Σημαντικό μέρος της δραστηριότητας των αρχιτεκτόνων στρέφεται σε πειραματικές πραγματοποιήσεις με τη συμμετοχή των μελλοντικών κατοίκων και σε νέες διαδικασίες σχεδιασμού, που αντλούν από την προ-βιομηχανική ιστορία των ευρωπαϊκών πόλεων, ενώ αναπτύσσεται έντονος προβληματισμός, και σε διεθνείς οργανισμούς, για την προστασία και ανάδειξη ιστορικών συνόλων. Έτσι, πρώην «υποβαθμισμένες» γειτονιές υφίστανται ανάπλαση και «αναβάθμιση», διατήρηση του εξωτερικού κελύφους και μετατροπή των χώρων των κτιρίων, προκειμένου να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των πιο εύπορων στρωμάτων που επιστρέφουν στην πόλη και τις παλαιότερες γειτονιές – εκεί όπου ο ιστός της πόλης και τα χαρακτηριστικά της αστικότητας μπορούν ακόμη να ανιχνευθούν.

Οι επεμβάσεις αυτές είναι αναμφίβολο ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις τουλάχιστον, οδηγούν σε διατήρηση του κτιριακού κελύφους και μιας εικόνας «παλαιότητας και συνέχειας» στο δημόσιο χώρο. Ως τέτοιες, απολαμβάνουν της εκτίμησης των αρχιτεκτόνων που ασχολούνται με την πόλη και προωθούνται ως επιθυμητές «λύσεις» για τις θεωρούμενες υποβαθμισμέ-

νες παλαιές γειτονιές. Ταυτόχρονα όμως οδηγούν σε δραματικές αυξήσεις των τιμών ακινήτων – γι' αυτό άλλωστε και σε πολλές περιπτώσεις προκαλούνται από μεγάλες κατασκευαστικές εταιρείες. Έτσι, ομάδες κατοίκων (π.χ. χαμηλά εισοδήματα, μετανάστες, μειονότητες), αλλά και οι χρήσεις (π.χ. βιοτεχνία, μικροεμπόριο), που δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τις αυξημένες τιμές ενοικίων, εκδιώκονται και τη θέση τους καταλαμβάνουν τα υψηλά εισοδήματα και η πολυτελής κατανάλωση. Η πλευρά αυτή, σε αντίθεση με παλαιότερες εποχές, δεν απασχολεί πλέον όσους ασχολούνται με τη «διάσωση» των ιστορικών κέντρων – θεωρείται αναγκαίο κακό για τη διατήρηση και ανάδειξη της αστικότητας και της αρχιτεκτονικής της πόλης, και πάντως όχι αντικείμενο ενασχόλησης των αρχιτεκτόνων.

Στην Ελλάδα, οι αναζητήσεις του μετα-μοντέρνου για την αρχιτεκτονική και την πόλη έχουν περάσει στον προβληματισμό των αρχιτεκτόνων μέσα από μια σειρά συζητήσεων που οργάνωσε ο ΣΑΔΑΣ στις αρχές της δεκαετίας 1980. Σημαντική εδώ είναι η συμβολή ενός μεγάλου αριθμού αρχιτεκτόνων με σπουδές στην Ιταλία, που δραστηριοποιούνται στο Σύλλογο και μεταφέρουν το κλίμα της εποχής. Στην ίδια κατεύθυνση, αλλά με μικρότερη εμβέλεια, συνέβαλε και η διοργάνωση συμποσίων, ημερίδων, εκθέσεων και συζητήσεων στα πλαίσιά τους, όπως εκείνη στην Εθνική Πινακοθήκη το 1982, με τίτλο *Τάσεις στη Σύγχρονη Αρχιτεκτονική*. Ο προβληματισμός διατηρείται ζωντανός στη δεκαετία 1980, εκφράζεται στη Β' Biennale νέων της Θεσσαλονίκης και αποτυπώνεται στα αρχιτεκτονικά περιοδικά και το *Δελτίο του ΣΑΔΑΣ*²⁰. Πρόκειται όμως για την εποχή όπου κυριαρχεί η ενασχόληση με την ΕΠΑ και οι θεωρητικές ανησυχίες βρίσκονται αντιμέτωπες με τους τρόπους παραγωγής του αστικού χώρου στην Ελλάδα και τα πολυσχιδή μικροσυμφέροντα που συνδέονται με αυτήν.

Την ίδια περίοδο (μέσα της δεκαετίας 1980) αρχίζει να εμφανίζεται, με συνέδρια, ημερίδες, δημοσιεύσεις και βιβλία, ένας πλούτος ερευνητικής δουλειάς, για την ιστορία της νεοελληνικής πόλης, που αναζητάει τις οθωμανικές καταβολές της, αλλά και τις συνιστώσες της πρόσφατης ιστορίας της, μέσα στο νέο ελληνικό κράτος. Στην κατεύθυνση αυτή δραστηριοποιούνται όχι μόνο αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι, αλλά και ιστορικοί και άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες, που διαμορφώνουν σταδιακά μια επιστημονική κοινότητα με σημαντική συνεισφορά στη μελέτη της πόλης²¹. Η επιστημονική παραγωγή στο πεδίο αυτό είναι ανοιχτή στα θεωρητικά ρεύματα της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας και ταυτόχρονα «τοπική» και εντοπισμένη στο ιδιαίτερο αντικείμενό της. Μέσα από αυτήν, ανοίγονται σταδιακά και διάλογοι επικοινωνίας με αντίστοιχους χώρους στις Βαλκανικές χώρες και την Τουρκία.

5. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΡΩΓΜΗ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΣΤΡΟΦΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΚΕΡΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ

Η δεκαετία 1980 τελειώνει με την κατάρρευση του «ιστορικού κομμουνισμού» το 1989, έτος ορόσημο, που σημαίνει και το τέλος του «σύντομου εικοστού αιώνα» (Hobsbawm 1994) και, πιο κοντά στην καθημερινή εμπειρία των πολλών, το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, την απώλεια ενός «αντίπαλου δέους» στην παντοδυναμία του καπιταλισμού, την καταστροφή του οικονομικού

και κοινωνικού ιστού σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης. Για πρώτη φορά μετά από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, μια ευρωπαϊκή πόλη, το Σεράγιεβο, βομβαρδίζεται, πληρώνοντας, μεταξύ άλλων, την πολυ-πολιτισμικότητά της που, κατά τα άλλα, προβάλλεται ως η νέα «πολιτικά ορθή» επιδίωξη για τις ευρωπαϊκές πόλεις.

Στη Δύση, η κρίση του φορντισμού αντιμετωπίζεται με διαφορετικούς τρόπους, οι οποίοι, στο τέλος το αιώνα, έχουν αρχίσει να δείχνουν τα αποτελέσματά τους. Οι «προσαρμογές» στη νέα εποχή είναι ιδιαίτερα αισθητές στον κόσμο της εργασίας, του οποίου η παρουσία στο ΑΕΠ μειώνεται δραματικά. Η πώλωση στην αγορά εργασίας και η μείωση του κόστους εργασίας είναι από τις κύριες πρακτικές, προκειμένου να επιτευχθούν υψηλά επίπεδα κερδοφορίας του κεφαλαίου. Η διαβόητη «ευελιξία» αντικαθιστά τις παλαιότερες «ακαμψίες», στους τομείς της κοινωνικής νομοθεσίας και της εξασφάλισης της εργασίας, που στήριξαν τον μεταπολεμικό συμβιβασμό ανάμεσα στο κεφάλαιο και την (οργανωμένη) εργασία (αγγλοσαξωνικές χώρες, Γαλλία). Άλλου αναζητείται ένας νέος συμβιβασμός, στη βάση της αξιοποίησης του ανθρώπινου κεφαλαίου για αύξηση της παραγωγικότητας και της ποιότητας. Η διαπραγμάτευση εδώ πραγματοποιείται σε επίπεδο επιχείρησης, κλάδου (Γερμανία) ή κοινωνίας ολόκληρης (Σκανδιναβικές χώρες), διατηρώντας κάποιες «ακαμψίες» κοινωνικών κατακτήσεων, με αντάλλαγμα τη συναίνεση των εργαζομένων (Lipietz 1996).

Οι μεγάλες αλλαγές στο πρότυπο ανάπτυξης και οργάνωσης της παραγωγής οδηγούν σε μια αυξανόμενη κοινωνική πώλωση και σε μια μείωση των τεράστιων μεσαίων στρωμάτων, τα οποία είχαν δημιουργήσει οι ανακαταμεμητικές λειτουργίες του κράτους και οι «ακαμψίες» του φορντισμού. Η κοινωνία του τέλους του αιώνα είναι αυτή των *δύο τρίτων*. Το πρόβλημα εδώ δεν είναι αριθμητικό, δηλαδή ύπαρξης ενός τρίτου κοινωνικά αποκλεισμένων, αλλά κυρίως ποιοτικό, καθώς μεγάλος αριθμός ατόμων απειλείται με αποκλεισμό, βρίσκεται σε ένα επισφαλές μεταίχμιο. Πρόκειται για μια διαδικασία «κοινωνικής ρωγμής», όπου μια ολιγάριθμη ομάδα ανεβαίνει κοινωνικά, ενώ τα μεσαία στρώματα ολισθαίνουν προς τα κάτω, σ' αυτό που ο A. Lipietz (1996) ονομάζει κοινωνική διαστρωμάτωση σχήματος κλειψύδρας.

Η κοινωνική ρωγμή, σύμφωνα με αυτή την άποψη, είναι μια διαδικασία, κι όχι ένα στιγμιαίο γεγονός. Αφορά εκείνο το τμήμα της κοινωνίας, το οποίο βρίσκεται πολύ κοντά στο λαϊκό της κλειψύδρας, δηλαδή σε ένα συνεχή κίνδυνο να ολισθησει προς τα κάτω. Οριακά, η επισφαλής απασχόληση, η μαζική ανεργία, η πώλωση δεν οδηγεί απλά σε αποκλεισμό, αλλά σε έξωση από την κοινωνία, στη δημιουργία μιας under-class, που είναι «υπεράριθμη» και εκ των πραγμάτων δεν μπορεί καν να ασκήσει τα ατομικά της δικαιώματα – φράση κλισέ υποδηλώνει μια αρχή καθιερωμένη ως «πολιτικά ορθή», αν και συχνά κενή περιεχομένου.

Η κοινωνική ρωγμή συνδέεται και με μορφές κοινωνικού ρατσισμού, του οποίου θύματα είναι οι πρόσφατοι και παλαιότεροι μετανάστες, οι γυναίκες, οι ομοφυλόφιλοι (οι κάθε λογής «μειονότητες»), ενώ οι εκφάνσεις του είναι πια συχνές στις πόλεις της Ευρώπης. Στις εξελίξεις αυτές έχουν συμβάλει πολύ ουσιαστικά οι πολιτικές που συνδέονται, ιδιαίτερα μετά το 1992, με τη διαδικασία ενοποίησης της ΕΕ, της οποίας κύρια συνιστώσα είναι η νομισματική ένωση, ενώ παραμένει περιθωριακή (τουλάχισ-

στον με όρους προϋπολογισμού) η κοινωνική πολιτική και η συνεχώς προβαλλόμενη ανάγκη μέτρων για τη μαζική ανεργία και τα ορατά πλέον φαινόμενα φτώχειας και αποκλεισμού. Οι ίδιες οι πόλεις είναι μέρος των αλλαγών που συντελούνται και τόπος όπου συγκεκριμενοποιούνται οι πιο πάνω διαδικασίες. Το «ζήτημα της πόλης» τίθεται και πάλι με διαφορετικούς όρους, καθώς είναι φανερό η παρουσία των κοινωνικών «περιφερειών», στις οποίες αναφερόταν ο H. Lefebvre τριάντα χρόνια πριν. Μειονότητες, νέοι μετανάστες, άνεργοι, νέοι φτωχοί και γενικά άτομα που κινδυνεύουν να βρεθούν στο περιθώριο (ή είναι ήδη εκεί) είναι η πλειοψηφία των κατοίκων στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας, που γίνονται «γειτονιές σε κρίση», στη γλώσσα της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Οι πόλεις γίνονται συχνά πεδίο έντονων αντιθέσεων και βίαιων συγκρούσεων μεταξύ ομάδων με πολύ διαφοροποιημένα συμφέροντα και επιδιώξεις.

Η μελέτη της πόλης βρίσκεται αντιμέτωπη με νέα ερωτηματικά, που προβάλλονται από νέα κοινωνικά και πολιτικά κινήματα. Η συντριπτική ήττα της Αριστεράς, ακόμη και των τμημάτων της που είχαν σταθεί κριτικά ή και αντιπαρετεθεί σε σοβιετικού τύπου προτάσεις, κάνει αφερέγγυες συνολικά τις μαρξιστικής απόκλισης προσεγγίσεις και ερμηνείες της αστικής ανάπτυξης και έχει επιπτώσεις στη διατύπωση κριτικών προσεγγίσεων σε όλο το φάσμα των κοινωνικών επιστημών. Έτσι, επανεξετάζονται πολλές μέχρι τώρα έννοιες - κλειδιά για τη μελέτη της πόλης (π.χ. παραγωγή, κοινωνικές τάξεις, οικονομία, εργασία), καθ' εαυτές, αλλά και σε σχέση με έννοιες που ήταν απύσους από τις κριτικές προσεγγίσεις (π.χ. κουλτούρα, ταυτότητα).

Ο όρος «πολιτισμική στροφή» (cultural turn) εισάγεται στην αγγλοσαξωνική συζήτηση για να αντιπαρετεθεί σχηματικά στις προσεγγίσεις στο πλαίσιο της πολιτικής οικονομίας. Θέλει να σηματοδοτήσει μια συνοπτική αναφορά στις μεταβολές που συντελούνται στον επιστημονικό προβληματισμό (όχι μόνο για το ζήτημα της πόλης), όπου η κουλτούρα/το πολιτισμικό αποκτάει κυρίαρχη θέση. Η διάχυτη εντύπωση είναι ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια μείωση της σημασίας των θεμάτων ισότητας και αναδιανομής, που συνδέονταν με την οικονομία, την οργανωμένη εργασία και το κοινωνικό κράτος. Αυτό που αναδύεται είναι μια νέα έμφαση στις διαφορετικές και πολλαπλές ταυτότητες ομάδων μέσα στην πόλη, στο σεβασμό της διαφορετικότητας, στην πολυ-πολιτισμική υπόσταση της πόλης (Sayer 1996).

Όμως η πολιτισμική στροφή δεν είναι μία και μόνη. Αντίθετα υπάρχει μια πολλαπλότητα διατυπώσεων και μια σταδιακή απομάκρυνση από τον παλαιότερο συγκροτημένο προβληματισμό και διάλογο μεταξύ ατόμων, ομάδων και πειθαρχιών, στο πλαίσιο της κριτικής σκέψης. Μπορεί να εντοπίσει κανείς μια διάχυση αντικειμένων και προσεγγίσεων μέσα σε κάθε συγκεκριμένη πειθαρχία, κύριο χαρακτηριστικό των οποίων είναι η μεταμορφωμένη κριτική των επιστημολογιών του μοντερνισμού (και του μαρξισμού), που συνοψίζεται σε αυτό που ονομάστηκε αμφισβήτηση των συνολικών αφηγήσεων.

Στην απομάκρυνση από τις συνολικές αφηγήσεις συνέβαλαν πολλές προγενέστερες ή παράλληλες επεξεργασίες, ακόμη και οικονομικές προσεγγίσεις, που ανέδειξαν νέα σημαντικά πεδία για τη μελέτη της πόλης, όπως η σημασία του τόπου και του τοπικού, η τοπική κουλτούρα, οι επιπτώσεις των νέων τεχνολογιών

και οι καθημερινές πρακτικές ομάδων μέσα στην πόλη, τα θέματα οικολογίας και περιβάλλοντος, η σημασία του φύλου, της φυλής, της εθνικότητας και άλλων διαφορών. Τα πεδία αυτά, και οι συνδυασμοί τους, έθεσαν νέα ερωτήματα, που οδήγησαν πολλούς ερευνητές σε απομάκρυνση από τις οικονομικές ερμηνείες της αστικής ανάπτυξης (Soja 1996). Στην έντονη αντιπαράθεση, που περνάει μέσα από τις σελίδες περιοδικών και πολλών πρόσφατων συλλογικών τόμων, ο βαθμός διείσδυσης του οικονομικού στο πολιτισμικό ή αντίστροφα είναι ένα μεγάλο ζητούμενο.

Οποιοδήποτε από τα παραπάνω θέματα ως σημείο εκκίνησης για τη διατύπωση εναλλακτικών θεωρήσεων οδηγεί σε σημαντικές ανατροπές και όχι σε απλή προσθήκη παραμέτρων ή εμπλουτισμό μιας κατά τα άλλα αναλλοίωτης κριτικής προσέγγισης. Γιατί οι «προσθήκες» τέτοιων παραμέτρων/θεμάτων υπονομεύουν ή τουλάχιστον αμφισβητούν κάποιες σημαντικές πλευρές της κριτικής σκέψης και οδηγούν σε μια ανάγκη νέας θεώρησης των αναλυτικών και θεωρητικών θεμελίων της πολιτικής οικονομίας. Η κουλτούρα και η ταυτότητα, η πολιτισμική πολιτική, η διεκδίκηση της διαφορετικότητας και της ετερότητας, η σημασία του τόπου και του τοπικού δεν αποτελούν απλά κριτική των παλαιών συνολικών αφηγήσεων, αλλά και προσπάθεια αποδόμησης της ιδέας ότι υπάρχει μία συνολική κοινωνική λογική.

Στην Ελλάδα, η διάχυση των ενδιαφερόντων και των προσεγγίσεων είναι ιδιαίτερα έντονη και ο επιστημονικός διάλογος γύρω από τις νέες προσεγγίσεις είναι περιορισμένος. Δεν είναι όμως υπερβολή να ισχυριστούμε ότι η δεκαετία 1990 προσδιορίζεται από τις προτεραιότητες των, ευρωπαϊκών κυρίως, χρηματοδοτήσεων που εισρέουν στα πανεπιστήμια και από ένα άνοιγμα σε πολυεθνικές ερευνητικές δικτύωσεις, συχνά άωρες την ανάπτυξη της αντίστοιχης υποδομής. Από αυτή την άποψη, οι ασχολούμενοι με τη μελέτη της πόλης είναι μέτοχοι των μεταβαλλόμενων προβληματισμών, χωρίς να συμμετέχουν πάντα ενεργητικά στη διαμόρφωσή τους.

Τα ζητήματα ανακατανομής και ανάπτυξης του κοινωνικού κράτους εξακολουθούν να είναι κρίσιμα, ενώ οι πολιτικές επιλογές που σχετίζονται με την ένταξη της χώρας στους μηχανισμούς της ΟΝΕ δημιουργούν ανακατατάξεις, των οποίων οι επιπτώσεις στον αστικό χώρο δεν έχουν διερευνηθεί. Τα προβλήματα ανεργίας και κοινωνικής προστασίας εξακολουθούν να απορροφώνται σε μεγάλο βαθμό από την οικογένεια, αν και με μεγαλύτερη δυσκολία, αφού είναι ήδη φανερό οι μεταβολές στη σύνθεση και συγκρότησή της. Η μεγάλη παρουσία ξένων οικονομικών μεταναστών και η, έστω και εμβρυώδης, συλλογική τους παρουσία (για θέματα νομιμοποίησης και εργασίας) θέτουν για πρώτη φορά με τέτοιους όρους ζητήματα ταυτότητας, διαφοράς, κουλτούρας στη μελέτη της πόλης. Η πολυπολιτισμική και πολυεθνική πόλη μόλις έχει αρχίσει να γίνεται πραγματικότητα και συνείδηση, αλλά όχι αντικείμενο συστηματικής μελέτης.

Η πολιτισμική στροφή στη μελέτη της πόλης αποτέλεσε το κύριο θέμα διεθνούς συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε στη Μήλο το 1996, ίσως το πρώτο όπου τέτοια ζητήματα συζητήθηκαν σε βάθος (από ελληνικές και ξένες συμμετοχές). Στο συνέδριο αυτό εκφράστηκαν οι, γνωστές από τη διεθνή βιβλιογραφία, αντιπαράθεσεις μεταξύ «οικονομικών» και «πολιτισμικών» προσεγγίσεων και ερμηνειών. Οι υποστηρικτές των οικονομικών

ερμηνειών υποστήριξαν ότι η πολιτισμική στροφή έχει οδηγήσει τη μελέτη της πόλης μακριά από τις ριζοσπαστικές/κριτικές της καταβολές. Σύμφωνα με την κριτική αυτή, η έμφαση στη διαφοροποίηση και τις διαφορές οδηγεί σε κατακερματισμό στο πεδίο της θεωρίας, αλλά και της πολιτικής πρακτικής. Στον αντίποδα βρέθηκαν όσοι αναγνωρίζουν τη σημαντική συνεισφορά των πολιτισμικής κατεύθυνσης διερευνήσεων για την κατανόηση των εξελίξεων στο ζήτημα της πόλης. Η στροφή σε περισσότερο πολιτισμικά προσδιορισμένες έννοιες και παραμέτρους και η αναγνώριση των διαφορών δεν θεωρείται ότι οδηγεί νομοτελειακά σε κατακερματισμό, αντίθετα μπορεί να αποτελέσει βάση για νέες συνθέσεις στο πλαίσιο της κριτικής σκέψης.

Πρέπει να υπογραμμίσουμε εδώ ότι η συζήτηση δεν είναι σε καμμία περίπτωση ομοιογενής, παρ' όλο που η κυριαρχία της αγγλικής γλώσσας στο διεθνή χώρο έχει επιπτώσεις στη θεματολογία και τα επιχειρήματα που κυρίως προβάλλονται. Παρ' όλα αυτά, υπάρχει μια πληθώρα «τοπικών» επιστημονικών συζητήσεων, που διαμορφώνονται σε συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, καθώς και τοπικές επιστημονικές παραδόσεις και πρακτικές, όπου μπορεί να διαφοροποιείται τόσο η σχετική σημασία των εννοιών και θεωρητικών επιχειρημάτων, όσο και το ίδιο το περιεχόμενό τους²². Ακόμη, πολλές συνεισφορές στη συζήτηση, ίσως και οι πιο ενδιαφέρουσες, διαπερνούν τα όρια πολιτισμικού - οικονομικού, καθώς προσπαθούν να συγκροτήσουν νέες συνθέσεις και ερμηνείες στο ζήτημα της πόλης.

Η σημερινή συγκυρία χαρακτηρίζεται από σημαντικές ανακατατάξεις, που εκτείνονται πολύ πέρα από τη σφαίρα της παραγωγής και της οικονομίας και περιλαμβάνουν και τους τρόπους που προσεγγίζουμε θεωρητικά και πρακτικά τα ζητήματα του χώρου. Έτσι, το περιεχόμενο και οι τρόποι συγκρότησης θεωριών και κοινωνικών πρακτικών για την πόλη στο πλαίσιο της κριτικής σκέψης αναπόφευκτα αλλάζουν. Σε ποιο βαθμό πρόκειται για εμπλουτισμό παλαιότερων προσεγγίσεων ή για επαναπροσδιορισμό του τι σημαίνει κριτική/ριζοσπαστική/Αριστερή σκέψη μένει απροσδιόριστο, καθώς τα ερωτήματα και οι αρνήσεις είναι, για την ώρα, περισσότερα από τις καταφάσεις και τις βεβαιότητες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για μια πρώτη παρουσίαση του θέματος, βλ. Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ., Μαυρίδου, Μ., 1990, «Η μελέτη της πόλης και οι πολεοδομικές σπουδές», *Πρακτικά του διημέρου με θέμα «Σπουδές στην Πολεοδομία και Χωροταξία»*, ΕΜΠ, Τομέας Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές.

2. Αν και η «μεγαλούπολη» έχει αντιμετωπιστεί ήδη σε σημαντικές προσεγγίσεις από τις αρχές του αιώνα (Simmel 1903/1993) και το μεσοπόλεμο (Weber 1958, Park et al 1925) ως πεδίο γενεσιουργό ιδιαίτερων συμπεριφορών και σχέσεων.

3. Ενδιαφέρουσα εδώ είναι η «σύνοψη» που επιχείρησε η έκθεση «1968. Η χρονιά που θα άλλαζε τον κόσμο», που έγινε το 1998. Βλ. τον ομώνυμο κατάλογο, με κείμενα των Ε. Hobsbawm και Δ. Ψυχογιού, *Το Βήμα & Magnum*. Βλ. ακόμη το τεύχος - αφιέρωμα του περιοδικού *Scalpel (Cahiers de Sociologie Politique de Nanterre)*, τχ. 4-5/1999, με θέμα «Mai 68 Décembre 95».

4. Πρέπει ιδιαίτερα να αναφερθούμε εδώ στους Althoussier,

Balibar, Πουλαντζά και σε όλο το ρεύμα του Ευρωκομμουνισμού.

5. E. Hobsbawm, 1994, *Ο Σύντομος 20ός αιώνας*, Αθήνα: Θεμέλιο. Οι ρυθμίσεις του 1973-74, που απελευθέρωσαν την κίνηση του κεφαλαίου, είχαν, παράλληλα με την ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών, αποφασιστική σημασία στην αποκέντρωση της παραγωγής σε πλανητική κλίμακα, την εκπληκτική ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και τη σταδιακή συρρίκνωση του εθνικού κράτους ως βασικής πολιτικής οντότητας.

6. Αξίζει να επισημανθεί η σύμπτωση της de facto κατάργησης του θεσμοθετημένου ρόλου του ΟΗΕ στην περίπτωση του πολέμου στο Κόσοβο με τον επίσημο «εορτασμό» για τα 50 χρόνια του θεσμού και τη συζήτηση για την αναπροσαρμογή του ρόλου του.

7. Ακόμη και οι αναλύσεις του Μαρξ για τα ζητήματα γαιοπροσόδου (στον αγροτικό, έστω, χώρο), που τόσο μελετήθηκαν κατά τη δεκαετία 1970, δεν είχαν μέχρι τότε εισαχθεί στην επιστημονική συζήτηση.

8. Η συζήτηση αυτή έχει ξεκινήσει από την τελευταία περίοδο της δικτατορίας και έχει αποτυπωθεί στο *Δελτίο του Συλλόγου Αρχιτεκτόνων* (π.χ. τεύχη 1-2 & 3/1973, 1/1975, 2 & 3/1976). Βλ. και το τχ. 6/1979 των *Συγχρόνων Θεμάτων*, καθώς και το ειδικό αφιέρωμα των *Αρχιτεκτονικών Θεμάτων* (τχ. 11/1977).

9. Γύρω από τα ζητήματα αυτά και με τίτλο «The Production of the Built Environment» (Η παραγωγή του κτισμένου περιβάλλοντος), οργανώνονται από το 1980 ετήσιες συναντήσεις μιας διεθνούς ομάδας επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων και εκδίδεται ομώνυμος τόμος (τ. 1-20), με επιμέλεια του Μ. Edwards, της Bartlett School of Planning του Λονδίνου. Βλ. επίσης Lipietz 1974, Lojkin 1977, Massey & Catalano 1978.

10. Ιδιαίτερα σημαντικές εδώ είναι οι διατριβές των: Mantouvalou, Μ., 1980, *Production des logements et rapports de pouvoir en Grèce*, διδακτορική διατριβή, Παρίσι, École des Hautes Études en Sciences Sociales. Μαυρίδου, Μ. 1987, *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια, Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης*, ΕΜΠ, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Δελλαδέτσιμας, Π., 1991, *Μορφές κρατικής παρέμβασης για την άρση των αδιεξόδων που προκύπτουν από το καθεστώς έγγειας ιδιοκτησίας. Η περίπτωση της Ελλάδας κατά την περίοδο 1944-1952*, ΕΜΠ, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Μπάρζα, Ο., 1999, *Αστική Ανάπτυξη και Κατασκευαστικές Επιχειρήσεις 1980-1995*, ΕΜΠ, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

11. Στην αγγλική βιβλιογραφία οι διαδικασίες αυτές, που οδηγούν σε άνοδο των τιμών ακινήτων, αλλαγές στις χρήσεις και την κοινωνική σύνθεση ολόκληρων περιοχών κυρίως στα ιστορικά κέντρα των πόλεων, αποδίδονται με τον όρο gentrification, για τον οποίο δεν υπάρχει καθιερωμένη μετάφραση στα ελληνικά. Ο όρος «εξευγενισμός» είναι μια κατά λέξη απόδοση, σε ελεύθερη απόδοση «κάθαρση - αναβάθμιση» (βλ. Smith 1996).

12. Έχει ενδιαφέρον στην Ιταλία η σημασία που αποδίδεται στο χώρο και την ιστορία για την ανάπτυξη και ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων και συνδέεται με το έργο του Gramsci (αντίθεση Βορρά - Νότου στην Ιταλία). Άλλωστε σ' αυτόν πρέπει να αναζητηθεί και η πατρότητα του όρου «φροντισμός».

13. Σημαντική εδώ είναι η παρουσία, από το 1983, των *Σεμιναρίων του Αιγαίου*, που διοργανώνονταν αρχικά από ομάδα πρωτοβουλίας του Τομέα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης και Σχεδιασμού του ΑΠΘ (Νάξος, Μυτιλήνη, Σάμος) και από το 1991 σε συνεργασία με τον αντίστοιχο Τομέα του ΕΜΠ και κατά καιρούς, το Τμήμα Γεωγραφίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, το Τμήμα Οικονομικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Μακεδονίας (Λήμνος, Σύρος, Μήλος, Πάρος).

14. Βλ. για παράδειγμα Βασενχόβεν κ.ά. 1988, Παναγιωτάτου κ.ά. 1988, 1995, Καυκαλάς 1984. Ακόμη τα Πρακτικά της ημερίδας με θέμα *Λαύριο. Προοπτικές Ανάπτυξης*, που οργάνωσε ο Τομέας Πολεοδομίας και Χωροταξίας του ΕΜΠ (13/12/1991) και, αργότερα, το Συνέδριο *MME στον Ιστό της Πόλης*, που διοργανώθηκε από τους Τομείς Πολεοδομίας

και Χωροταξίας του ΕΜΠ και του ΑΠΘ, σε συνεργασία με το ΒΕΑ και το ΒΕΠ (4-5/5/1996).

15. Βλ. π.χ. Βαΐου κ.ά. 1991, 1996, Λαμπριανίδης 1992, Βαΐου, Χατζημιάλης 1997.

16. Στη Μ. Βρετανία η συζήτηση γύρω από τον τόπο και το τοπικό τροφοδοτήθηκε στη δεκαετία 1980 και από ένα σύνολο σχετικών μελετών διαφόρων «τόπων», που χρηματοδοτήθηκαν από το Συμβούλιο για την Κοινωνική Έρευνα, με το γενικό τίτλο *The Changing Urban and Regional Structure* (CURS).

17. Βλ. για παράδειγμα Λαδά 1987, Λαδά 1995, Τεντοκάλη 1989, Βαΐου 1989, Βαΐου 1990, 1992, 1997, καθώς και μια σειρά διατριβών σε εξέλιξη στον Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας του ΕΜΠ.

18. Π.χ. το ελληνικό μέρος των διακρατικών ερευνητικών προγραμμάτων *Gender issues in the decision making process with regard to urban space and housing* (Ντ. Βαΐου, Α. Βρυχέα) και *Charte Européenne des Femmes dans la Cité* (Α. Βρυχέα), με συντονιστή τον R. Mayerl - Habitat et Participation και χρηματοδότηση του Τμήματος Ίσων Ευκαιριών της Ευρωπαϊκής Επιτροπής. Ενδεικτικά επίσης αναφέρονται η ημερίδα με θέμα *Θέματα φύλου στο σχεδιασμό της κατοικίας και του αστικού χώρου*, ΕΜΠ 1993, το Ευρωπαϊκό Συνέδριο για την *Ευρωπαϊκή Χάρτα για το δικαίωμα των γυναικών στην πόλη*, ΕΜΠ 1996 και η ημερίδα της ΕΔΕΜ *Ευαισθητοποίηση των Γυναικών Μηχανικών για την Αναβάθμιση της Ποιότητας Ζωής*, ΤΕΕ 1998.

19. Ως τέτοιες αναφέρουμε την Biennale της Βενετίας, το 1973 με τίτλο: *Rational Architecture* και το 1980 με τίτλο: *The Presence of the Past: The End of Prohibition*, του Παρισιού το 1980 με τίτλο: *À la recherche de l'Urbanité* και το 1982 με τίτλο *La modernité ou l'esprit du temps*, όπως και το δίγλωσσο συλλογικό τόμο *Architecture rationnelle: Témoignages en faveur de la construction de la ville européenne. Rational Architecture* (1978), που επιμελήθηκε ο L. Krier με αφορμή την έκθεση του Λονδίνου (1975).

20. Π.χ. τεύχη 7&8/1981, 11/1982, 18/1983, 15/1987. Βλ. και το τχ. 39/1989 των *Συγχρόνων Θεμάτων*.

21. Ιδιαίτερα σημαντικό εδώ υπήρξε το Διεθνές Συμπόσιο Ιστορίας με θέμα *Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Νεοελληνικό Κράτος*, Αθήνα 1985, που οργανώθηκε από την Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού. Πέρα από τις εισηγήσεις που περιλαμβάνονται στα Πρακτικά του Συμποσίου, βλ. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπος 1985, 1997, Υερολύμπος 1996, Καυκούλα κ.ά. 1990, Χαστάογλου 1988, Τσοκόπουλος 1984, Αγριαντώνη 1986, 1995. Μέρος αυτού του προβληματισμού περνάει και στο τεύχος - αφιέρωμα 35-37/1988 των *Συγχρόνων Θεμάτων*.

22. Ενδιαφέρον έχει εδώ η συζήτηση που γίνεται μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Cultures et Géographie*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

1. Ελληνικές

Αγριαντώνη, Χ., 1986, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας.

Αγριαντώνη, Χ., Χατζηϊωάννου, Μ.Χ. (επιμ.), 1995, *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, Αθήνα: ΚΝΕ-ΕΙΕ.

Βαΐου, Ντ., 1989, «Ο τόπος δουλειάς και το σπίτι: κατά φύλο καταμερισμοί εργασίας στη διαδικασία ανάπτυξης της Αθήνας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 40, σελ. 33-36.

Βαΐου, Ντ., Λαμπριανίδης, Λ., Χατζημιάλης, Κ., Χρονάκη, Ζ., 1991, *Διάχυτη εκβιομηχάνιση στο Πολεοδομικό Συγκρότημα και την Ευρύτερη Περιοχή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη: Οργανισμός Ρυθμιστικού (4 τόμοι).

Βαΐου, Ντ., Γολέμης, Χ., Λαμπριανίδης, Λ., Χατζημιάλης, Κ., Χρονάκη, Ζ., 1996, *Άτυπες μορφές βιομηχανικής παραγωγής - εργασίας και αστικός χώρος στο ΠΣΠ*, Αθήνα: ΓΓΕΤ.

- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., 1997, *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους πολωνούς στους αγρούς. Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βασενχόβεν, Λ., Λαμπρίδη, Β., Λαμπρίδης, Χ., Παναγιωτάτου, Ε., Σαπουντζάκη, Π., 1988, *Σχέσεις οικονομικού και φυσικού σχεδιασμού: Η αλληλεπίδραση της πολιτικής πολεοδομικής αναβάθμισης αστικών περιοχών και άλλων πολεοδομικών ελέγχων και παρεμβάσεων με την λειτουργία Μ.Μ.Ε.*, Αθήνα: ΓΓΕΤ.
- Braudel, F., 1992, *Η Δυναμική του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δελλαδέτσιμας, Π., 1991, *Μορφές κρατικής παρέμβασης για την άρση των αδιεξόδων που προκύπτουν από το καθεστώς έγγειας ιδιοκτησίας. Η περίπτωση της Ελλάδας κατά την περίοδο 1944-1952*, ΕΜΠ, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Furet, F., 1995, *Η Ιστορία της Επανάστασης ή η Επανάσταση μέσα στην Ιστορία*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Hobsbawm, E., 1994, *Η Εποχή των Άκρων. Ο σύντομος 20ός αιώνας*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καραδήμου - Γερολύμπου, Α., 1985, *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*, Δήμος Θεσσαλονίκης (Β' έκδοση 1995, University Studio Press).
- Καραδήμου - Γερολύμπου, Α., 1997, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: Βορειοελλαδικές Πόλεις στην Περίοδο των Οθωμανικών Μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα: Τροχάλια.
- Καυκαλάς, Γρ., 1984, *Περιφερειακή Οργάνωση της Βιομηχανίας*, ΑΠΘ αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Καυκούλα, Κ., Παπαμίχος, Ν., Χαστάογλου, Β., 1990, *Σχέδια Πόλεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Λαδά, Α., 1987, «Η παράμετρος της φυλετικής ανισότητας στην οργάνωση και παραγωγή των σύγχρονων πόλεων», *Αρχαιολογία*, τχ. 25, Δεκέμβριος.
- Λαμπριανίδης, Λ., 1992, *Η γεωγραφική διάσταση των υπεργολαβικών σχέσεων παραγωγής στη βιομηχανία: η περίπτωση της κρεατοπαραγωγής ορνιθίων*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Λυμπεράκη, Α., 1991, *Ευέλκτη εξειδίκευση: Κρίση και αναδιάρθρωση στη μικρή βιομηχανία*, Αθήνα: Gutenberg.
- Μαλούτας, Θ., Οικονόμου, Δ., 1987, *Συλλογική κατανάλωση και κοινωνική αναπαραγωγή στον αθηναϊκό χώρο*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μαρτινίδης, Π., 1986, «Η αστικότητα και πώς να την αποκτήσετε», *Πόλη και Περιφέρεια*, τχ. 12 (Νοέμβριος), 57-73.
- Μαυρίδου, Μ., 1987 *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συννοικίας: Νέα Λόσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από τη διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης*, ΕΜΠ, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Μπάρτζα, Ο., 1999, *Αστική Ανάπτυξη και Κατασκευαστικές Επιχειρήσεις 1980-1995*, ΕΜΠ, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.
- Παναγιωτάτου κ.ά., 1988, *Χώρος και παραγωγική διαδικασία, εξέλιξη της προβληματικής*, Αθήνα: ΕΜΠ-ΕΟΜΜΕΧ.
- Παναγιωτάτου κ.ά., 1995, *Μελέτη και έρευνα προβλημάτων δυσλειτουργίας των ΜΜΕ σε σχέση με την πολεοδομική οργάνωση*, Αθήνα: ΕΜΠ-ΕΟΜΜΕΧ.
- Rossi, A., 1966/1986, *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, Θεσσαλονίκη.
- Simmel, G., 1993, *Πόλη και Ψυχή*, Αθήνα: Έρασμος (α' έκδοση 1903).
- Τεντοκάλη, Β., 1989, «Η διαπολιτισμικότητα του "γυναικείου ζητήματος" στο χώρο», *Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων*, τχ. 20 (Απρίλιος-Μάιος), σελ. 36-39.
- Τσοκόπουλος, Β., 1984, *1835-1870, Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Χαστάογλου, Β., 1988, «Σύγχρονα ρεύματα στην ιστοριογραφία της ελληνικής πολεοδομίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37, σελ. 212-217.
- Χαστάογλου, Β., 1995, «Ο Βόλος από τον 19ο στον 20ό αιώνα. Η ανάδυσση της βιομηχανικής πόλης», στο Θ. Μαλούτας (επιμ.), *Βόλος. Αναζήτηση της Κοινωνικής Ταυτότητας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
2. Ξενογλωσσες
- Amin, A., Robins, K., 1990, «The re-emergence of regional economies? The mythical geography of flexible accumulation», *Society and Space*, 8:1, pp. 7-34.
- Arrighi, G., Topkins, T., Wallerstein, I., 1989, *Antisystemic Movements*, London: Verso.
- Begnasco, A., 1977, *Tre Italie: la problematica territoriale dello sviluppo italiano*, Bologna: il Mulino.
- Ball, M., 1981, «The development of capitalism in housing provision», *International Journal of Urban and Regional Research*, 5:2, pp. 145-177.
- Bianchini, F., 1991, «Alternative Cities», *Marxism Today*, June, pp. 36-39.
- Castells, M., 1972, *La Question Urbaine*, Paris: Maspéro.
- Chantrein, M., Pinçon, M., Preteceille, E., Rendu, P., 1976, 1977, *Indicateurs d'Equipements Collectifs en Région Parisienne*, Paris: CSU (2 vols).
- Cooke, P., 1983, *Theories of Planning and Spatial Development*, London: Hutchinson.
- Cooke, P. (ed.), 1989, *Localities. The changing face of urban Britain*, London: Unwin Hyman.
- Ellin, N., 1996, *Postmodern Urbanism*, Cambridge Mass: Blackwell.
- Harloe, M. (ed.), 1977, *Captive Cities*, New York: John Wiley and sons.
- Harvey, D., 1978, «The urban process under capitalism: a framework for analysis», *International Journal of Urban and Regional Research*, 2:1, pp. 101-131.
- Harvey, D., 1982, *The Limits to Capital*, Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, D., 1989, *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.
- Hayden, D., 1980, *A Grand Domestic Revolution*, Cambridge, Mass. The MIT Press.
- Jencks, C., 1977, *The Language of Post-Modern Architecture*, New York: Rizzoli.
- Lada, A., 1995, «Reflections on the limits between public and private space», in L. Ottes et al (eds) *Gender and the Built Environment. Emancipation in planning, housing and mobility in Europe*, Assen: Van Gorcum, p. 46-51.
- Lash, S., Urry, J., 1987, *The End of Organized Capitalism*, Cambridge: Polity.
- Lefebvre, H., 1968, *Le Droit à la ville*, Paris: Anthropos (σε ελληνική μετάφραση: 1977, *Το Δικαίωμα στην Πόλη*, Αθήνα: Παπαζήσης).
- Lefebvre, H., 1974, *La production de l'espace*, Paris: Anthropos
- Lefebvre, H., 1976, *The Survival of Capitalism*, London: Alison and Busby.
- Lipietz, A., 1974, *Le tribut foncier urbain*, Paris: Maspéro.
- Lipietz, A., 1987, *Mirages and miracles: the crises of global Fordism*, London: New Left Review.
- Lipietz, A., 1992, *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy*, Cambridge: Polity Press.
- Lipietz, A., 1996, *La Société en Sablier*, Paris: La Découverte.
- Lojkine, J., 1976, «Contribution to a Marxist theory of capitalist urbanization», in C. Pickvance (ed.) *Urban Sociology. Critical Essays*, London: Methuen, pp. 119-146.
- Lojkine, J., 1977, *Le marxisme, l'état et la question urbaine*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Magnaghi, A., Perelli, B., 1978, «Ristrutturazione e diffusione territoriale del ciclo produttivo: formazione della fabbrica diffusa in Italia», *Atti - 1o Seminario Internazionale del Workshop Area Mediterranea*, Milano.
- Mantouvalou, M., 1980, *Production des logements et rapports de pouvoir en Grèce*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, École des Hautes Études en Sciences Sociales.
- Massey, D., Catalano, A., 1978, *Capital and Land*, London: E. Arnold.
- Massey, D., 1984/1995, *Spatial Divisions of Labour. Social Structures and the Geography of Production*, London: Macmillan.
- Massey, D., 1991, «A global sense of place», *Marxism Today*, June, pp. 24-29.
- Massey, D., 1999, *Power-geometries and the politics of space-time*, Heidelberg: Department of Geography, University of Heidelberg.
- Paci, M., 1992, *Il mutamento della struttura sociale in Italia*. Bologna: Il Mulino.
- Park, R., Burgess, E., KcKenzie, R., 1925, *The City*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Preteceille, E., 1977, «Equipements collectifs et consommation sociale», *International Journal of Urban and Regional Research*, 1:1, pp. 101-123.
- Preteceille, E., 1983, «Collective consumption, the state and the crisis of capitalist society», in M. Harloe, E. Lebas (eds) *City, Class and Capital*, London: Edward Arnold, pp. 1-16.
- Preteceille, E., Pinçon, M., Rendu, P., 1975, *Equipements Collectifs, Structures Urbaines et Consommation Sociale*, Paris: CSU.
- Rose, G., 1993, *Feminism and Geography. The limits of geographical knowledge*, Cambridge: Polity.
- Sayer, A., 1979, *Theory and Empirical Research in Urban and Regional Political Economy: A Sympathetic Critique*, Working Paper 14, Urban and Regional Studies, University of Sussex.
- Sayer, A., 1996, «Political economy, culture and moral economy», *Πρακτικά, Σεμινάρια του Αιγαίου - Μήλος*, με θέμα «Space, Inequality and Difference. From "Radical" to "Cultural" Formulations?», Αθήνα και Θεσσαλονίκη, σελ. 47-61.
- Scott, A., 1988b, *Metropolis. From the Division of Labor to Urban Form*, Berkeley and Los Angeles: The University of California Press.
- Shields, R., 1999, *Lefebvre, Love and Struggle*, London: Routledge.
- Smith, N., 1987, «Dangers of the empirical turn: the CURS initiative», *Antipode*, 19:1, pp. 59-68.
- Smith, N., 1996, *The New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City*, New York: Routledge.
- Soja, E., 1989, *Postmodern Geographies*, London: Verso.
- Soja, E., 1996, «In different spaces: What is (radically) different about the new cultural politics», *Πρακτικά, Σεμινάρια του Αιγαίου - Μήλος*, με θέμα «Space, Inequality and Difference. From "Radical" to "Cultural" Formulations?», Αθήνα και Θεσσαλονίκη, σελ. 305-318.
- Storper, M., 1993, «The resurgence of regional economies, ten years later: the region as a nexus of untraded interdependencies», *Πρακτικά, Σεμινάρια του Αιγαίου - Σύρος*, με θέμα Geographies of Integration, Geographies of Inequality in Europe after Maastricht, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, σελ. 143-175.
- Topalov, C. (1983) «Capital, history and the limits of economics», *International Journal of Urban and Regional Research*, 7:4, pp. 603-607.
- Topalov, C., 1989, «A history of urban research. The French experience since 1965», *International Journal of Urban and regional Research*, 13:4, pp. 625-652.
- Urry, J., 1981, *The Anatomy of Capitalist Societies. The Economy, Civil Society and the State*, London: Macmillan.
- Vaiou, C. (1990) *Gender Relations in Urban Development. An alternative framework of analysis in Athens, Greece*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, University of London.
- Vaiou, D., 1992, «Gender divisions in urban space: beyond the rigidities of dualist classifications», *Antipode*, 24:4, 247-262.
- Vaiou, D., 1997, «Informal cities? Women's work and urban development on the margins of the European Union», in R. Lee, J. Wiulls (eds) *Geographies of Economies*, London: E. Arnold.
- Weber, M., 1958, *The City*, New York and London: Free Press (α' έκδοση 1921).
- WGSG (Women and Geography Study Group of the IBG), 1984, *Geography and Gender*, London: Hutchinson in association with the Explorations in Feminism Collective.
- WGSG (Women and Geography Study Group of the IBG), 1996, *Feminist Geographies. Explorations in Diversity and Difference*, Harlow: Longman.
- Wright, G., 1981, *Building the Dream: a Social History of Housing in America*, New York: Pantheon.
- Yerolympos, A., 1996, *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920)*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.